

2252.

9(46)

4-56

92461

4-56

պր.

Կղերի Պերզին Զոհր

24 JAN 2006
05 OCT 2011

Մ
Դ
Ս
Մ
Գ
Ք

218

(1859 Յունուար 10 — 1909 Հոկտեմբեր 13)

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Թարգմանեց

Վ. ԳԱԼԲԱՔՃԵԱՆ

Հրատարակիչ շՐԱՅԵԱԿ Պ. ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ

1910 7/XI-1922

Կ. ՊՈԼՅԱՆ, ՄԱՍԽԱՆ և ՆԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՎԱՂԻՄԱՆ Ս. ԲԱՐԻՍԵՆ

21667

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Մեծ Յեղափոխութիւնը կատարող վաղեմի Բարիգը, Կեսարներուն ու պապերուն վրայ կրկին անգամներ յաղթանակ տարած յաւիտեական Հոռվոր, ազատական Անգլիան, փիլիսոփայ Գերմանիան, անկախ Պելժիան, եւ Կեդրոնական Եւրոպայի ժողովուրդները, եւ հանրապետական Ամերիկան, վերջապէս ամբողջ հաղափառք աշխարհը մեծ ու անպատեհի ցատու մը բռնկած եւ 1909 Հոկտեմբեր 13ի իրիկունը: Սպանիական ամենակարողիկ միապետութեան կողմէ հրացանի բռնուած եւ Ֆրանչիսկո Ֆերէր, Պարսեղունայի «Արդիական վարժարան»ին հիմնադիրը, բանավարական հրատարակիչը, «Վերանորոգուած Դպրոց» հանդեսին սնորհէր, «Մանուկներու բանավարական Կրթութեան միջազգային Դաշնակցութիւն»ի նախագահը:

Այո՛, կարողիկ եկեղեցին, մահով պատժեց 15րդ դարուն մեջ՝ Ժան Հիւսը, Սալօնարօլէն. եւ Բրակացի Ժեռօմը, 16րդին մեջ՝ Սեփան Տօլէրը եւ Վանինին, 17րդին մեջ՝ Հօրսանօ Պրունօն, 18րդին մեջ՝ իւր Պառապէսը: Բայց Երկու տարիէ ի վեր, մատուցական ու հաղափառքութեամբ Եւրոպան կը կարծէր քե՛ս մտքի ու գաղափարի ոնիրներու համար խարոյկներու եւ սանջանֆ-

ներու դարաշաւնը առ յաւեհ փակուած է, անոր հա-
մար գայրոյթով ցնցուեցաւ, իր բուռն բողոքը բարձրա-
ցուց ու զօրեղ կամփով յայտարարեց թէ՝ կղերի անի-
մաս ու խելագար ծրագիրներուն ալ վե՛րջ մը պիտի
սայ. միլիոնաւոր մարդիկ գոռացին թէ՝ Ֆերէրի վրեժը
պիտի լուծուի, թէ՝ անոր գործը պիտի շարունակուի եւ
թէ՝ ասկէ ետք մօ՛՛՛՛՛՛ է այն օրը՝ ուր խեղճ, զգես ու ա-
ւելորդապաշտ Սպանիան վերջապէս ազատուած պիտի
ըլլայ կղերամիտ բռնակալութենէն, ձգելով զայն օր-
հասականի իր գալարումներուն մէջ:

ՖՐԱՆԶԻՍԲՈ ՖԵՐՐԵՐ

ՍԿԻԶԲԸ

Առաքեալ մըն էր ան մարդը որ վերջին զո՛ւր
եղաւ Սպանիոյ կղերամիտներու քինախոյզ մոլեռանդու-
թեան: Առաքեալի մը հանգարտիկ համոզումը, պար-
զութիւնը, բացարձակ ուղղամտութիւնն ունէր: Անոր
երկատարդ ատենէն սկսելով, ամէն գործերուն մէջ
համեստութիւն և համոզում յայտնուած են: Օժտուած
սքանչելի կորովով մը, երբեք չվհատեցաւ անիկա, և
երբ անյաղթելի խոչընդոտի մը հանդիպէր իւր ճամբուն
վրայ, երկաթէ կամքի մը միացած այս սքանչելի իմա-
ցականութիւնը միշտ նոյն քաջութիւնով, բայց ուրիշ
ձեւի մը տակ, կը շարունակէր իր գործը:

Իրեն հետ քանի մը բոստի խօսողն իսկ կը զարմա-
նար անոր քաղաքավար ազնիւ փափկանկատութեան
և գործնական միտքին վրայ: Շատ խոհական գա-
ղափարներ ունէր. իր երկրին՝ Սպանիոյ մէջ ամէն բան
նորէն վերաշինել հարկ էր, ուստի գործը մէկ անգամէն
եղած ու աւարտած չէր նկատեր, այլ ընդհակառակը
կ'աշխատէր ամէն օր, կ'աշխատէր ալ աւելի կատարե-
լագործելու դայն: Անուշ աչքերով ու զօրաւոր գլուխով
աս մարդուն նայուածքը փայլակով մը կը լուսաւոր-
ւէր երբ ազատագրութեան գործին մէջ նոր հիմնաքար
մը կը դնէր, նոր թափ մը կը կարէր:

Ֆէրրէր քիչ կը խօսէր և շատ մօտիկ կ'ընէր : Միշտ մտաւորականներով շրջապատուել կը սիրէր : Երկար առտեն Բարիզի մէջ ապրեցաւ և շատ յարաբերութիւններ մշակեց, շատ ծանօթներ ունեցաւ : Լոնտօնի, Պրիւսէյի, Հոմօի մէջ ամէն անոնք որ կը մտածեն, 20րդ դարու գիտական գործին ու մարդկութեան ազատագրումին կ'աշխատին, կը ճանչնային զինքը : Անոնց ամէն մէկուն կարծիքը կ'առնէր, շահագրգռուած կը հետեւէր վիճաբանութիւններուն և լայնօրէն նկատի կ'առնէր զանոնք :

Համեստ, հեզ, խոնական, ա՛նա՛ թէ ինչպիսի մարդ էր Ֆրանչիսքօ Ֆէրրէր :

Ի վերջոյ իր ջանքն ու ճիգը յատկացուց միմիայն քանաւորապէս կրթելու իր հայրենակիցները . իրեն հաժար ասիկա Սպանիոյ մէջ կատարուելիք ամէնէն աղքու, ամէնէն արդիւնաւէտ գործն էր, և ամբողջութեամբ անոր նուիրուեցաւ : Ընդունիլ հարկ է թէ՝ անհուն էր այս գործը, քանի որ բնակիչներու 100ին 80—85ը բուրովին զուրկ էր գրականութենէ և իրենց անունը կադղալ անգամ չգիտէին : Ֆէրրէր կղերին հակակրօթիւնը իր վրայ հրաւիրեց կատարելով այս սքանչելի ձեռնարկը, որուն նուիրեց ամբողջ իր կեանքն ու ինչքը : Սպանիոյ մէջ, ամենակարող կղերականութիւնը մինչև հիմա յաջողած էր բնակչութեան մեծ մասը պահել մտաւորական այն մակարդակին վրայ զոր ունէր անիկա Կարոլոս Ե. ի ատեն : Կաթոլիկ կրթութիւնն այնպէս մը կը ջամբուէ որ ի վերջոյ յաճախ կոյր պաշտումի մը կը յանգի, ուստի հարաւային նահանգներուն մէջ հազուադէպ չէ որ կիներ խանդավառութիւնով կը սիրեն կոյսերու մէկ քանի արձաններ, մինչ կ'արհամարհեն անոնց նմանող ուրիշ արձաններ :

Այն դժբաղդ երկրին մէջ տակաւին կը տիրապետէ ինքնագով ու լրբենի կղերը, սիրա՛նար ցլամարտի, ա-

նառակ ու անխիղճ : Անոր ձեռքին մէջ են ընտանիքներու պատիւն ու ապահովութիւնը, հարստութիւնները գործածելու մասին խորհուրդ կուտայ, կտակներու գործին կը միջամտէ և ամենուն կեանքն անոր ձեռքն է : Անիկա իր յետադիմական գործելակերպովը արգելք կ'ըլլայ ամէն յառաջդիմութեան, կը ջնջէ ճարտարագործական կամ երկրագործական ամէն շահագործում և քանադրանք կը տեղայ այն աշխատաւոր դաւառներուն դէմ որոնք իրենց բնական հարստութիւնը շահագործելով ազատութեան ճաշակը կը գտնան : Եւրոպայի ճարտարագործական շարժումին մեծ դժուարութիւնով միացած դժբախտ Սպանիան, ասոր համար ձգած է իր հարուստ նահանգներն այն վիճակին մէջ ուր կը գտնուէին անոնք Մաւրիտանացիներուն ատեն : Անտալուզիա (Սպանիոյ մէկ նահանգը) այցելողները կը զարմանան որ այն սքանչելի երկիրը մնացած է դրեթէ չչահագործւած : Կղերն իր իշխանութիւնը պահել կ'ուզէ և միեւնոյն կերպով կը նշովէ թէ ազատականը, թէ հանրապետականը և թէ ազատ-որմնադիրը (Ֆրանս-մասօն), որոնց ամէնուն ալ անիշխանական կ'ըսէ, ինչ որ անոր բերնին մէջ հրձիգ ու խռովարար կը նշանակէ : Կղերը բացարձակ տիրապետելու իր երազը չի լքեր, որով իբր կորուստի մատնուած երկիրներ կը նկատէ աշխատաւոր ու հանրապետական Գաթալոնիան, Վալէնսիայի սքանչելի նահանգը և հիւսիսի ճարտարագործական քաղաքները : Անիկա ինքն ալ կը փափաքի որ յեղափոխութիւն մը ծագի, նոյն իսկ հանրապետական յեղափոխութիւն մը, որմէ նպաստաւորուելով կը կարծէ թէ պիտի կրնայ բացարձակ միապետութիւնը վերակենդանացնել Սպանիոյ գահուն վրայ :

Այս ահեղ զօրութեան դէմ պիտի խորտակուէր այն մեծ մարդը՝ Ֆէրրէրը, հիմնելով Արդիական Վարժարանը :

Յրանչիսքօ Ֆէրրէր ի Կարտիա 1859 յունուար 10ին ծնաւ Ալէլայի մէջ, որ Պարսելոնայէն 13 քիլօմէթր հեռու, ծովուն եղերքը և նարնջենիներով լեցուն գեղածիծաղ հովիտի մը մէջ սիրուն գիւղ մըն է։ Շատ եղբայրներ ու քոյրերուն էր։ Իր ծնողքը՝ դիւրակեցիկ երկրագործներ, ջերմեռանդ կաթոլիկներ էին և պինդ յարած՝ թագաւորութեան։ Իր ընտանիքին մէջ առաւնախնական կրթութիւնը, որ հետեւաբար շատ կրօնական եղաւ։ Այն ատենը Յրանչիսքօ խորին երկիւղածութեամբ կը հետեւէր իրեններուն հաւատալիքին, մինչ իր փօղէ եղբայրը ճշմարիտ հակառակութիւն մը ցոյց կուտար կրօնական աւարկաներու, յամառօրչն կը ջընջէր նոյն աւարկաներէն իր ձեռքն անցածը և իր հագուստներուն պատտառին մէջ դրուած աւելորդապաշտական լաթերը կը խլէր կը նետէր։ Ընդհակառակը զգայուն և հեղ Յրանչիսքօ ամենեւին չէր ընդդիմանար իրեն արուած կրօնական ուսուցումին և 10 տարեկան եղած ատենը իր գիւղին եկեղեցիին մէջ զպրութիւն իսկ ըրաւ։ Պարսելոնայի մէջ չուխայի վաճառատուն մը իբր պաշտօնեայ մտաւ, երբ 13—14 տարեկան եղաւ։ Վաճառատան պետը շատ տառապած էր կղերին երեսէն և յայտնի համարձակ ազատ-մտածող մըն էր։ Պզտիկ Յրանչիսքօյի մտացիութիւնն ու զգայնութիւնը գնահատելով շատ սիրեց զանիկա, ինք էր որ ամենէն առաջ բացաւ անոր աչքը և գլխաւորաբար իր ազդեցութեան հետեւանքովն էր որ Յրանչիսքօ հակակղերական դարձաւ։

Յրանչիսքօ Ֆէրրէրի կեանքը, մինչև 21 տարեկան հասակը, ամբողջ սահեցաւ աշխատանքի և ուսմունքի մէջ։ Սպանիոյ պաշտօնական լեզուն Քասթիլիաներէնը

տորկեցաւ, մինչ Քասթալոնիացիք կը գգուչանան այս լեզուն գործածելէ, որովհետեւ իրենց անջատողական վաղեմի ձգտումները կը պահեն տակաւին։ Յետոյ մինակը իր ընդհանուր զարգացումին աշխատեցաւ քանի մը դիրքեր փոխ առնելով չուխայի վաճառականէն։

Երբ զինուոր եղաւ, իր տեղն ուրիշ մը առնուեցաւ վաճառատան մէջ, ուստի զինուորական չըջանն աւարտելէ ետք զիմում ըրաւ Սպանիոյ հիւսիսային երկաթուղիներու ընկերութեան և իբր հակակղեող պաշտօնեայ ընդունուեցաւ։ Ամուսնացաւ նաև Քասթալոնիացի աղջկան մը հետ, որուն տարիքն իրմէն քանի մ'ամիս պակաս էր և որմէն ունեցաւ քանի մը զաւակներ։ Աղատ-որմնադրութեան անդամակցեցաւ, 1884ին, Պարսելոնայի Վեհաօթեակին մէջ։ Երբ իր անդրանիկ աղջիկը ծնաւ, հաւանեցաւ որ անիկա մկրտուի և թունդ կաթոլիկ անուն մը արուի անոր՝ կոչելով Թրինիտատ (Երրորդութիւն)։ Բայց ասիկա վերջին գիջումն էր, որովհետեւ իր միւս զաւակները չմկրտուեցան և անոնց անունը դրաւ Բազ (Պաղաղութիւն), Լուզ (Լոյս), Սօլ (Արեգակ) և իր տղան ալ կոչեց Ռիէկօ, յարգելու համար յիշատակը Ռիէկօ Զօրավարին, որուն նկատմամբ Ֆէրրէր խորին սքանչացում կը տածէր։ Իր Թրինիտատ աղջիկը, մինչև անգամ յուզումով կը պատմէ թէ՛ շատ պզտիկ եղած ատենը իր հայրը յաճախ իրեն կը գովէր Զօրավարը, որ դիւցազնական քաջութիւն մը ցոյց տուած էր զինքը գնդակահար սպաննելու պաշտօն ունեցող զինուորներուն առջև։ Թրինիտատ պզտիկ տարիքին իսկ հօրը մտերիմն էր։ Ամէն պտոյտի հետք կը տանէր Թրինիտատը և անոր ձեռքէն բռնած յաճախ կը պատմէր Զօրավար Ռիկոյի մասը, ըսելով թէ՛ երբ օր մը Զօրավարին պարագային մէջ գտնուէր, նոյն քաջութիւնը պիտի ունենար։ Բայց պզտիկ Թրինիտատ,

որպէս գոռող Բաթալանուհի, այս խօսքերուն վրայ պարծենալով հանդերձ տարախոյս կը յայտնէր։ Այն ատեն իր «բարի հայրիկ»ը, ինչպէս կը կոչէր զայն, անոր կ'ըսէր թէ ազատ մտածող հանրապետականները գիտեն հանդարտօրէն դիտել մահը։

Յէրրէր 1886 սեպտեմբեր 19ին տակաւին երկաթուղիներու հակակշռող էր երբ մասնակցեցաւ Վիլլաքամբայի դէպքին, Սանդա-Քօլօմա տէ Ֆարնէզի մէջ։ Դէպքը ծանօթ է. Մարիա-Քրիստինա մայր-թագուհին խնամակալութիւնը ամենեւին վստահութիւն չէր ներշնչեր աղգին։ Հանրապետականները Սպանիոյ մէջ հանրապետութիւն հրատարակելու համար բոլորուսիսմէնքօ (զինուորական ըմբոստութիւն) ընել փորձեցին, որ ամբողջովին վիժեցաւ։ Սեպտեմբեր 19ի կիրակիէն երկուշաբթի կէս գիշերին, երբ Մարիա-Քրիստինա թագուհին և նախարարապետ Սակասթա բացակայ էին Մատրիտէն, Սան-Ճիլի զօրանոցին մէջ շարժումը պոռթկաց։ Այսուէրօ գունդէն 85 հեծելազօրք և Կուարէլլա դունդէն 185 հետեւակազօրք, քանի մը սպաներէ առաջնորդուած, զօրանոցէն դուրս ելան պոռալով. «Կեցցէ՛ Հանրապետութիւնը, կեցցէ՛ Սպանիոն»։ Ասոնց ամէնուն գլուխ կեցած էր կիսաբաժնի զօրավար հանրապետական Վիլլաքամբա։ Ըմբոստներն ուղղուեցան Տօքի (մըթերանոց) զօրանոցը, այնտեղի ընկերներն ալ իրենց հետը առնելով, թնդանօթածիգներու մարզարանը գրաւելու նպատակով։ Մատրիտի զինուորական հրամանատար Զօրավար Բալիա հաւատարիմ մնացած զինուորները հաւաքեց և սկսաւ հետապնդել ըմբոստները, որոնց հասաւ Հարաւի կայարանին մօտ և հրաւիրեց որ անձնատուր ըլլան։ Ըմբոստները հրացանի կրակով պատառխանեցին, բայց տեսնելով որ Տօքի զօրանոցին զինուորներն իրենց չեն օգներ, փախան Մատրիտի շրջակա-

ները։ Անոնցմէ հարիւր հոգի կայարանին մէջ կառախուճի մը կաթսան տաքցնել տուին, ճամբայ հանելու համար զայն։ Բաղաքէն դուրս, գիւղերուն մէջ ալ հետապնդուելով գրեթէ ամէնքն ալ ձերբակալուեցան. մէկ քանին ալ վերջապէս անձնատուր եղան։ Կառավարութիւնը պատերազմական վիճակ հրատարակեց, Զօրիլլայի և հանրապետական կուսակցութիւններուն պետերէն 50 հոգի ձերբակալեց։ Զօրավար Վիլլաքամբա սեպտեմբեր 23ին ձերբակալուեցաւ Թօլէտօ նահանգին Նօպլէթօս գիւղին մէջ։ Քանի մը սպաներու և քաղաքային անձերու հետ մահուան դատապարտուեցաւ, բայց հանրային կտրծիքին բողոքներուն հանգէպ անոր պատիժը մշտնջենական աքսորի փոխուեցաւ։ Պատիժը փոխուած ըլլալու հրամանը ժամանեց երբ զօրավարն արդէն հրացանի բռնուելու տեղը տարուած էր իր ընկերներուն հետ։ Զօրավարը փոխադրուեցաւ Ֆէրնանտօ-Բօ, ուր շատ չտեսեց մեռաւ։

Այս դէպքին Յէրրէր ալ մասնակցած ըլլալով, ստիպուեցաւ իր հայրենիքէն հեռանալ և ընտանիքովը Բարիդ երթալով քարտուղարն եղաւ Սպանիոյ հանրապետական կուսակցութեան պետերէն մէկուն Բուիդ Զօրիլլայի որուն հետ շուտով կապուեցաւ իրր սերտ բարեկամ։ Սակայն կորովալի կերպով շարունակեց հանրապետական ու հակակղերական գաղափարները տարածել։ Պրանսական Ազատ-Որինադրութեան անդամակցեցաւ 1890 մարտ 26ին և ապա ձեռք բերաւ անոր ամէնէն բարձր աստիճանները։ Իր երկու անդրանիկ աղջիկներն ալ, Թրինիտատ ու Բադ ևս իրր անդամ ընդունուեցան քիչ ետքը։

Դպրոցական արձակուրդներու ատեն Յէրրէր Սպանիա գնաց իր գաղափարն ու նպատակը տարածելու համար։ Սպաներէնի թարգմանել տալով իր երկրին մէջ

հրատարակեց հակակղերական գիրքեր իր գործին ոյժ տալու համար: Ֆէրրէր շատ աշխատեցաւ, յարածամ հետեւեցաւ գիտութեան յառաջդիմութիւններուն և ամբողջացուց իր անհատական դարգացումը:

Ֆէրրէր իր կնոջմէն բաժնուեցաւ 1893ին, որովհետեւ սպանիական օրէնքով ամուսնալուծում արտօնուած չէ, իր երկու աղջիկները տարաւ Աւստրալիա, ուր անոնք ստացան իրենց կրթութիւնը:

Ֆէրրէր Բարիդի մէջ, տիկին Ֆէրրէրի հետ սպանեւրէնի դաս կուտար ընտանիքին պէտքերը հոգալու համար: Արուեստասիրական Ընկերակցութեան անօրէն Մ. Ռօթիլիալ, որ իր բարեկամն էր, զինքը Ընկերակցութեան ներկայացուց իբր դասատու սպաներէնի և 1894 Վետրուար 19էն սկսելով Թանրի բաժանումին մէջ ձրի դասընթացքներ տուաւ: Քօնտօսէի Լիսէին բաժանու մին մէջ ալ, 1895ին, նոյնպէս դասընթացք մ'ընդունեց և այս երկու բաժանումներուն մէջ ալ միաժամանակ դասախօսեց մինչեւ 1898, որ ատեն պահեց միայն Քօնտօսէի Լիսէին ձրի դասընթացքը: Այս միջոցին հրատարակեց Գոթմական Սպաներէնի դասընթացք մը որ շատ յարգի է և մինչեւ յիմա կը գործածուի նոյն ընկերակցութեան կողմէ: 1904էն ասդին դադրեցաւ Ընկերակցութեան գործակցելէ, որովհետեւ ամբողջ ժամանակը նուիրած էր Պարսկերէնայի մէջ Օրդիալիան Վարժարանը հաստատելու:

Գլխաւոր կարեւորութիւն ունեցող դէպք մը անցաւ Ֆէրրէրի կեանքին մէջ, 1894ին ատենները: Օր մը տարիքոտ կին մը իր աղջկան հետ Ֆէրրէրի այցելեց: Տիկին և Օր. Մէօնիէ կը կոչուէին և անհամեմատ բաղձանք ունէին ճամբորդելու: Կը փափաքէին Սպանիա երթալ և սպաներէնի ուսուցիչ կը փնտռէին. բարեկամներ անոնց պատուիրած էին Ֆէրրէրի զիմել: Ժամանակ

մը այս կիները երկուքն ալ Ֆէրրէրի տունը յաճախեցին իրենց դասն առնելու համար և անոնց միջեւ ուսուցչի ու աշակերտի յարաբերութիւններ միայն մշակուեցան. բայց այս յարաբերութիւնները չուտով բարեկամական հանգամանք ստացան և Ֆէրրէր պատահաբար կաթոլիկութեան դէմ կարգ մը կարծիքներ յայտնելով չուտով հասկցաւ թէ իր աշակերտութիւնները չափազանց կրօնասէր են:

Սակայն անոր վրայ ծանօթ եղող յարատեւական իր սգիին բերմամբ, ամենեւին չյուսահատեցաւ և իր բարեկամութիւններուն համոզումները խախտելու աշխատեցաւ չարունակ. բայց քանի մը տարի ետքը տակաւին չէր յաջողած: Ֆէրրէրի պնդումներէն ճանճրացած Օր. Մէօնիէ դադրեցուց իր այցելութիւնները: Բայց ատեն մը ետքը Ֆէրրէրի համար բուռն համակրանք մը պահած ըլլալով անոր իմացուց թէ յարաբերութիւնները վերականգնելու փափաքող էր:

Սակայն Ֆէրրէր այլեւս հաւատք չունէր Սպանիոյ մէջ տեւական հանրապետութիւն հաստատելու հաւանականութեան վրայ: Ա'լ հաւատք չունէր ո'չ զինուորական ըմբոստութիւններու վրայ, ո'չ ալ Սպանիոյ մէջ աղատութիւն ձեռք բերելու, ցորչալի ժողովուրդը տապալելու տգիտութեան մէջ: Մինչեւ անգամ Պարսկերէնայի մէջ, որ սակայն Սպանիոյ ամենէն աւելի կաքեւոր քաղաքն էր, գրել կարգալ չգիտցողներու թիւը ահագին էր: Ուրեմն հարկ էր ձեռնարկել երկիրը լուսաւորելու և կրթութեան օժանդակութիւնով ժողովուրդը տխրի կրնար բանաւորապէս գործածել իր անկախութիւնը: Բայց անկէց առաջ ատոր վրայ յոյս ունենալու չէր:

Արդարեւ Սպանիա շատ ու շատ ետ մնացած էր.

Կատաղօրէն կառչեցաւ այս գաղափարին, մասնա-

ւոր կերպով չաճագրգուեցաւ մանկավարժական խնդիրներով, արտասահմանի մէջ այս գլխաւոր հարցին վրայ յայտնուած հայեացքները խնամով քննեց: Վերջապէս յարժամ իր այս զբաղումը յայտնեց նաեւ Օր. Մէօնիէի որ իր խօսակցին քով տեսած խորին համոզումէն խանդավառուած, ինքնաբերաբար անոր նուիրեց առաջին Արդիական Վարժարանը հաստատելու համար պէտք եղած դրամը: Յաջորդական խօսակցութիւններու մէջ, յայտնելով որ այլեւս առանց ընտանիք ազգականի մնացած է, Ֆէրրէրի հաղորդեց թէ նպատակ ունի Բարիդի մէջ իր սեփականութիւնն եղող տուն մը իրեն կտակելու: Ֆէրրէր ընդունեց, պայմանով որ այս ինչքը գլխաւորաբար պիտի ծառայէ Պարսելոնայի մէջ աշխարհական վարժարաններ հաստատելու: Իսկ Օր. Մէօնիէ Ֆէրրէրի ըսաւ թէ իր կտակին մէջ սեղմիչ տրամադրութիւն մը բնաւ չպիտի դնէ:

Օր. Մէօնիէ մեռաւ 1901ին: Ֆէրրէր ստացաւ ժառանգութիւնը, բայց իր անհատական կեանքը չփոխեցաւ, միշտ նոյն օրինակելի համեստութիւնն ունէր: Այս նշանաւոր մարդը, որ բախտին մէկ քմահաճոյքովը ինչքի ու հարստութեան մը տէր եղած էր, դարձեալ բնակեցաւ Ռիչէ փողոց 43 թիւ շատ համեստ բնակարանի մը մէջ առաջուան պէս միակ սպասուհի մը պահելով իր քովը: Թէեւ Ֆէրրէր իր անհատական զիրքը չփոխեց և ժառանգութեան մեծ մասը Վարժարանին պահպանման յատկացուց, բայց իր ընտանիքն ալ երեսէ չձգեց, ինչպէս ոմանք համարձակեցան կարծելու: Պէտքերէ զերծ պահելու համար իր դաւակները, անոնց թոշակ մը կը վճարէր և մինչեւ իր ձերբակալուածին օրն ալ վճարեց:

Արդիական վարժարանը կազմակերպելու համար յաճախ Պարսելոնա դնաց, ուսուցիչներ և ուսուցչու-

հիներ կարգեց: Ուսուցչուհիներէն մէկը, Տիկին Սօլէտանա Վիլլաֆրանքա, հաղուադէպ իմացականութեան տէր կ'ին մը, խանդավառօրէն շահագրգուեցաւ ձեռնարկուած գործով և Ֆէրրէրի բարեկամուհին եղաւ:

Ուրեմն ըսենք թէ ինչ էր Արդիական Վարժարանը, և ի՞նչ էին անոր յարակից մասերը՝ հրատարակչական տունը, որուն անունն էր. Արդիական Վարժարանի հրատարակչութիւններ, յետոյ, աւելի ետքը Վերանորոգուած Վարժարանի հանդէսը, և Մանուկներու բանավարական կրթութեան նամաւ միջազգային Դաւանակցութիւնը:

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՎԱՐՎԱՐԱՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՃԻՒՂԵՐԸ

Ա.

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՎԱՐՎԱՐԱՆԸ

Ֆէրրէր Օր. Մէօնիէի կտակած ժառանգութիւնը ստանալով անմիջապէս գործի սկսաւ և իր ամբողջ գործունէութիւնը նուիրեց Սպանիոյ մէջ հաստատելու համար առաջին կորիզն այն աշխարհական կրթութեան, որմէ կը յուսար ամէն բան: Այս ճամբուն մէջ իրմէ առաջ ձեռնարկներ ըրած էին արդէն ուրիշ ակախաւոր մարդեր, ամէնքն ալ միջին դասակարգէ, որպէս էր ինքը: Այս գործը չըջապատուած էր մեծ վտանգներով ու փորձանքներով, բայց հակառակ ատոր սպանիացի ուսուցիչները մեծ զոհողութիւններ ըրած էին Եկեղեցիէն բաժնալու համար կրթական հողի վրայ անոր ունեցած բացարձակ իշխանութիւնը: Պարսելոնա և Վալէնսիա

նահանգներուն հանրապետականները ամէն կողմ վարժարաններ հիմնած էին: Սան Ֆելիքէ տէ Կիթօյոյ մէջ (Բաթալօնիա), 1885էն հիմնուած էր աշխարհական վարժարան մը՝ Լա Վերսալ (Ճշմարտութիւն) և քաղաքին ամենէն կարեւոր վարժարանը եղած էր, թէ կրօնական և թէ ուրիշ վարժարաններուն միջեւ: Մատրիտի մէջ 1888ին, դոյութիւն ունէր Ազատ-Միտքի ընկերութիւն մը, «Յառաջդիմութեան բարեկամներու ընկերութիւն»ը, որուն նպատակն էր բոլոր դասարաններովն ու պէտք եղած ամէն աստիճաններովը երկու սեռին ալ յատուկ աշխարհական վարժարաններ հաստատել ու պահել:

Ազատ-Միտքի 1889ի միջազգային Համաժողովին մէջ, ուր պատգամաւոր զրկած էին սպանիական վաթսուն ընկերութիւններ, կարդացուեցան բազմաթիւ տեղեկագիրներ, որոնցմով յայտնուած էր թէ այն ընկերութիւնները կ'աշխատէին աշխարհական վարժարանի այս շարժումը զարգացնելու, և թէ իրենց ջանքերը բաւական յաջողութիւն կ'ունենային: Այն ատեն դիտուն Օտօն տէ Պուէն յայտարարեց թէ Սպանիոյ Ազատ-Միտքի աշխատութեան գլխաւոր առարկան էր պաշտպանել ազատ կրթութիւնը:

Այս հիմնարկութիւններու մէկ քանին ալ կտակներով ու նուիրատուութիւններով բացուած էին ինչպէս պիտի ըլլային նաև անոնք զորս պիտի հիմնէր Ֆէրրէր:

Ուելլեմ Էէֆօրտ՝ Պրիւսիոյ Վերամտորոգուած Վարժարան հանդէսին 1908 յունիս 15ի թիւին մէջ, Արդիական Վարժարանը վերնագրին տակ գրած է.

«Արդիական Վարժարանին 1901ին հիմնուելէն առաջ սահմանափակ և աւելի տարիներու փորձի ու պատրաստութեան միջոցին այս վիճակն ունէր միջնորոշող և զգացումներու այս ձգտումները կային վարժարաններու մէջ կրօնքին ունենալիք զիրքին նկատ-

մամբ: Այս ատենները Սպանիոյ մէջ մտածողներու խումբեր, — ընկերվարական, անիշխանական, ազատ-մտածողներ, գործաւորական, դորձակցական, և այլն, — իրենց հասարակաց դրամագլուխները միացուցեր, պատգամաւորական գօմիդէներ կազմեր, վարժարաններ հաստատեր, նիւթեղէն գներ և շէնքեր վարձեր էին, նըպատակ ունենալով ազատագրուիլ, իրենք ու իրենց զաւակները, աւելորդապաշտութեան կուրացնող գերութիւնէն, տգիտութիւնէն ու կղերի ազդեցութիւնէն: Բացարձակօրէն որոշած էին իրենք իսկ ընել այն՝ ինչ որ ընելու համար կառավարութիւնը, չափազանց կը դանդաղէր: Եւ երբ 1906ի ապրիլին Ֆէրրէր առաջ անցաւ նպատակ ունենալով Սպանիոյ աշխարհական վարժարանները համակցել, անոնց նոր միջոցներ տալ և անոնց ուսուցման եղանակը բարձրացնել ամէնէն վերջին և ամէնէն զարգացած մանկավարժական եղանակներու մակարդակին, այն ատեն աստուածաբանական ու քաղաքական խաւարամտութեան այս կերպով տրուած հարուածը խորապէս զգալի եղաւ Հաւատաւնալութեան դասական երկրին ամէն մարդոց կողմէ»:

Սակայն ձեռնարկն ունէր իր դժուարութիւնները: «Կառավարութիւնը կը դանդաղէր» ըսելով շատ քիչ բան ըսուած էր: Արեղաներու ձեռքին մէջ, սպանիական դաշիլիսներն և արքունիքը բոլորովին անձնուէր կաթոլիկներու ամենակարող ազդեցութեան, իրենց բոլոր մութ ուժերովը կ'ընդդիմանային սպառնացող այս շարժումին: Միմիայն տգիտութեան չնորձիւ կառավարողներուն համար ուղղակի և անդ սպառնալիք էր բացումը վարժարանի մը, ճշմարիտ վարժարանի մը՝ որուն մէջ ուսուցումը խաբկանք մը չէ, որուն մէջ կրթութիւնը նպատակ չունի ազդեցնել, անբանացնել դե-

Ֆ. Ֆերրէր 2

1005
4996

ահաս խմացականութիւնները, զանոնք ծառայեցնել, գերի ընել միակ վարդապետութեան մը և տիրապետութեան մը: Պանդանոզականները չէին կրնար ընդունիլ որ սպանիացի երիտասարդներուն սորվեցնեն թէ՛ ուրիշ մարդիկ չեն հաւատար կաթոլիկ եկեղեցիին, թէ՛ ուրիշ երկիրներ կը դատապարտեն կղերին իշխանութիւնը, անոնց մէջ զարգացնեն քննադատական ոգին և ազատութեան փափաքը: Ուստի ամէն միջոց, անխտիր, ձեռք առին, իր նախնական թուիչին մէջ կասեցնելու համար բանավարական շարժումը: Ազատ-Մտածողներու թերթ մը՝ *L'au Souffrir* փայտի գատի ենթարկուեցաւ: Տուգանքով, բանտարկութիւնով, բանադրանքով փորձուեցաւ անոր հրատարակութիւնը դադարեցնել. կաթոլիկներու կուսակցութիւնը առաջ գնաց մինչեւ անգամ սպաննելու անոր խմբագիրներէն մէկը, Կարսիա Վասը: Բայց ի զուր, Ազատ-միտքը կը տարածուէր բոլոր մեծ քաղաքներուն մէջ: Նոր վարժարաններ հիմնուեցան, առանց ունենալու միեւնոյն ծրագիրները: Ֆէրրէր փորձեց այս ցիրուցան ու յեղակարծ ջանքերը միացնել, աւելի մեծ մզում, ուժգին թափ մը և աւելի ազդու ծրագիրներ տալ այս գործունէութեան: 1901 օգոստոսին Պարսելոնայի մէջ հիմնեց Արդիական վարժարանը, որուն նպատակն էր, կ'ըսէր, «Տղան կրթել այնպէս որ անիկա զարգանայ աւելորդապաշտութիւններէ զերծ փիճակի մէջ, և այս արդիւնքը ձեռք բերելու համար պէտք է զած գիրքերը հրատարակել»:

Ֆէրրէր երկու գաղափարներու կը հետապնդէր ուրեմն — տղոց տալ ճշմարիտ կրթութիւն մը, զանոնք ազատել անցեալի ամէն աւանդութիւններէն, ցեղի ու դասակարգի, կրօնքի, ղինւորականութեան ամէն կանխակալ դատողութենէ, և միւս կողմէն ալ իր գիրքերով, արդի գիտական մեծ երկերը թարգմանելով զարգացնել բանավարական ոգին և զարգացումի նոր ուղիներ պատրաստել իր գործին համար: Ուրեմն իր ձեռնարկին տրամաբանական ու անհրաժեշտ լրացուցիչն էր հրատարակչական տունը որ հիմնեց:

Անաւասիկ իր ընդհանուր գաղափարները կրթութեան վրայ ինչպէս ինք կ'ըսէր. «Մեր ուսուցումը չընդունիր ո՛չ վարդապետութիւն և ո՛չ սովորութիւն, որովհետեւ ատոնք այնպիսի ձեւեր են որ մտաւորական կենսունակութիւնը կը բանտարկեն: Անհատն ուղեղը պէտք է ըլլայ անոր կամքին գործիքը, ահա՛ մեր ուսուցումն անարկան: Կ'ուզենք որ գիտութեան ճշմարտութիւնները փայլին իրենց ինքնայատուկ փայլովը, և լուսաւորեն իւրաքանչիւր խմացականութիւն, այնպէս որ անոնք գործնական կեանքի մէջ դրուելով կարողանան մարդկութեան տալ երջանկութիւն, տգեղ առանձնաշնորհներ աս կամ ան անձին չյատկացնելով»:

Արդարեւ Սպանիոյ մէջ պետութիւնը տակաւին իր ձեռքին մէջ չէ առած կրթութիւնը և ձգած է զայն կղերին ձեռքը: Սպանիոյ միապետութիւնը օտար մնացած է ճարտարագործական ու առեւտրական շարժումէն որը պահանջ մըն է եղած Եւրոպայի միւս ժողովուրդներուն համար: Մեծ ճարտարագործութեան դարաշրջանը տակաւին չէ հասած անոր համար: Կ'երեւայ թէ Պիլէնեան Լեոնաշղթան իր նոր պէտքերովը և իր գործունէութիւնովը արդի աշխարհին և սպանիական թերակղզիին միջեւ, որպէս չինական պարիսպ, անանցանելի պատուար մը կանգնած է, որ բոլորովին կ'անջատէ, կը չեզոքացնէ անիկա: Քաթալոնիայի երկրամասէն և Պիլ-պաօի պէս մէկ երկու քաղաքներէ զատ Սպանիոյ մէջ ճարտարագործութիւն չկայ, ո՛չ ալ վաճառականութիւն՝ այս անունին արժանի: Մինչդեռ քաղաքակիրթ աշխարհի ուրիշ երկիրներ ամէնքն ալ մտած են արդի տնտեսագիտութեան սահմանին մէջ Սպանիա գրեթէ օտար մնացած է անոր, ամէն յառաջգիւժութեան առջեւ գոց, ինք իր վրայ ծալուած, յամառելով ապրիլ Կարոլոս Ե. ի մեծ կայսրութեան երազին մէջ, մինչեւ հիմա աշխատած ըլլալով իր հարստութիւնը քաղել ո՛չ թէ իր հողէն, այլ զաղթականութիւններէ, զորս կը հարստահարէր և որոնք ամէնքն ալ ազատած են այսօր իր տիրապետութիւնէն: Տգիտութիւնը ճարտարագործական ազդերու մէջ անկարելի դարձած, հարկեցուցիչ պայ Լանէն է միապետութեան, մանաւանդ կաթոլիկ կղերին:

*
*
*

Յրանսա աքսորուած՝ Յէրրէր, ըմբռնած էր թէ իր երկրին համար հարկ է պղտրկներուն տալ կրթութիւն մը՝ ազատ կղերական աւելորդադաշտութիւններէ, յետա- շըջական խոչընդոտներէ և տեղական նախապաշարու- ներէ։ Հանրապետական Յէրրէր համոզուած էր թէ սը- քէտ ժողովուրդ մը միշտ պիտի մնար գերի, միշտ լուծի տակ։ Տեսած էր թէ՝ ապարդիւն մնացեր էին քաջ բայց կրթութիւն չունեցող ժողովուրդի մը 1868ի ապստամ- բութիւնները, 1872ի Հանրապետութիւնը, ազատութեան բոլոր ոստումները։ Ներկայ գտնուած էր ռամկավար զօրապետներու բռնութիւններուն ձախողելուն, ունեց լեռնիներ եղած էր Վիլլաքամբա զօրապետին ըմ- բոստութիւնը։ Կը հասկնար թէ ազատագրութեան ճիգն ու ջանքը հիմէն սկսիլ հարկ է։ Կրթութեան կարեւ- րութիւնը տակաւ աւելի յայտնի եղած էր իրեն։

Անշուշտ բազմաթիւ փորձեր եղած էին, ինչպէս վե- րը տեսանք, բայց առանց միօրինակ ծրագիրի և մա- նաւանդ առանց կրթական եղանակի, որ ըլլա՛ւ բանա- վարական ու գիտական։ Այս փորձերն իրարու հետ միացնել, հասարակաց միեւնոյն մղումը անոնց տալ, իրեն երկրին յարմար ազատ կրթութեան դրութիւն մը հաստատել ջանաց։ Զեռնարկին սկիզբէն իսկ թանկա- գին աշակցութիւններ վայելեց։ Սպանիացի մեծ բնա- պատուած ծերակուտական Օտօն տէ Պուէն, Պարսելոնայի քօչկական համալսարանի բրօքէսէօն Մարդինէզ Վար- կաս, առաջին էնդէռնասիօնային համար պատերազմող ծերունի Անտէլմօ Լօպէսըօ և ուրիշներ խմբուեցան իր շուրջը։ Սպանիայէն դուրս ալ մեծ միտքեր որպէս էլիզէ Ռըքիւ և գիտուն Տօքթ. Լըթուռնօ հաւանելով անոր գաղափարին, իրենց բարոյական օժանդակութիւնը նուիրեցին։

Գործի սկսաւ և Պարսելոնայի մէջ հիմնեց Արդիա- կան Վարժարանը, որ իր մտածումով պիտի ծառայէր նաև իբր կեդրոն արդէն բացուած նմանօրինակ հաս- տատութիւններու, պիտի օգնէր նորեր բացուելուն։ Նոր Սպանիոյ մտաւորական վառարանը պիտի դառնար։

Արդիական Վարժարանին սկզբնաւորութիւնը հա- մեստ եղաւ։ Տասներկուքը աղջիկ և տասներեւթը մանչ, ընդամէնը երեսուն աշակերտով բացուեցաւ 1901 օգոս- տոսին։ Առաջին տարիէն վերջը դպրոցականներու թիւը եօթնասունը անցած էր։ Բայց, ինչպէս անոր հիմնա- դիրը նախատեսած էր, արդէն Վարժարանին աղդեցու- թիւնը անիլէ դուրս կը տարածուէր և ո՛չ միայն Սպա- նիոյ մէջ, այլ նաև արտասահմանի մէջ համակրան- քով կը հետեւէին այս փորձին։ Արդիական Վարժարանի հրատարակութիւնները մինչեւ հեռուները կը տարածէին բանավարական գաղափարը։ Գիտական ամենաբարձր արժէք ունեցող մարդերու կողմէ, որպէս Օտօն տէ Պու- էն, Բրօֆ. Լույա, գրուած այս գիրքերը պարզ ոճ ու- նէին, ամէն ընթերցողի համար՝ դիւրահասկնալի էին։ Կարմիր կողքերով այս գիրքերը այնքան շուտ տարած- ւեցան որ քիչ ատենուան մէջ անբեկեցիկ կղերը և ամենամեծ վտանգը եղան անոր տիրապետութեան։

Խաւարամիտ այս երկրին մէջ, անմիջապէս սքանչելի արդիւնք տուաւ այս ազատական գործը։ Ժողովուրդ մը կ'արթննար կեանքի մէջ, արդի մտածումներուն համար։ Յէրրէր եռանդով կը շարունակէր իր ստանձնած գործը, որ առաջին անգամին իսկ կատարեալ չէր կրնար ըլ- լալ, ուստի փոփոխութիւններու և խարխափումներու ամբողջ շրջան մը բոլորեց։ Նախ ստիպուեցաւ դպրո- ցական գոյքերու նոր կազմած մը պատրաստել և հրա- տարակչական տունին հոգ տանիլ, ալ աւելի մեծ գործ մըն էր նոր գիրքեր երկասիրել տալ, ուսուցումի եղա-

նակներ — քերականութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, բարոյագիտութիւն, մարդաբանութիւն, բնական գիտութիւնք, ընկերաբանութիւն, կրօնքներու պատմութիւն, — վերջապէս ինչ որ պէտք էր իր վարժարանին: Սակայն ասոնք նորէն պիտի պատրաստուէին ամէնքն ալ: Յէրրէր արտայայտուեցաւ միանգամայն թէ՛ աննկուն ոգի և թէ՛ գործնական մարդ: Օր. Մէօնիէի կտակած կալուածին եկամուտը չբաւելով, դրամագլուխէն ծախսելու ստիպւեցաւ, օգտակար գործ մը ընելու հոգն ունենալով միայն:

Ուիլիեմ Հէֆօրտ՝ վերը յիշուած իր յօդուածին մէջ գրած է.

«Իր ձեռնարկին սկզբնաւորութեան ատեն հրատարակած իր ծրագրին մէջ Յէրրէր կ'ըսէր թէ՛ Արդիական Վարժարանին պաշտօնն է իր խնամքին յանձնուած երկու տեղէ տղաքն ընդունիլ և զանոնք կրթել այնպէս որ անոնք դառնան աղատական մտքի տէր մարդեր ու կիներ, սիրեն ճշմարտութիւնը և արդարութիւնը: Այս գործը կատարելու համար վարժարանը վարդապետական մէթոտներու տեղ կը կիրարկէ բնական գիտութիւններու ցոյց տուած բանավարական մէթոտը, նպատակ ունենալով դաստիարակել, զարգացնել և մշակել իւրաքանչիւր զպրօցականի մասնայատուկ յարմարութիւնները, որպէս զի իւրաքանչիւր տղու թաքուն կարողութիւնը լիովին յեղաշրջուելով անիկա կարող ըլլայ դառնալու ո՛չ միայն ընկերութեան օգտակար անդամ, այլ նաև իր մասնաւոր կրթութեան հետեւանօք միջոց մը՝ ժողովուրդի հոծ զանգուածին (մասսա) մտաւորական արժէքն աւելցնելու: Գործադրութիւնը արժանի եղաւ նպատակին, ինչպէս տեսնուեցաւ ընդունուած կրթական ծրագրին: Գործողական առաջին բաժանումին մէջ, որ պիտիկ տղոցմէ կազմուած էր, կ'ուսուցուէին գրական

ու գիտական ծանօթութիւններու նախնական տարերքը: Այս բաժանումին, ինչպէս նաև երեք բաժանումներու իւրաքանչիւրին մէջ ընդունուած և տղայոց ձեռքը տրուած դասագիրքերը տպագրուած էին նոյն իսկ վարժարանին կողմէ: Ընթերցանութեան առաջին գիրքը միանգամայն թէ հեգարան, թէ քերականութիւն և թէ յեղաշրջումի պատկերազարդ դասագիրք մըն էր»:

Այս գիրքը միւսներէն աւելի ուշադրութեան արժանի է, որովհետեւ մանկավարժական ճշմարիտ և հանձարեղ գիւտ մըն էր: Աշխարհի յեղաշրջումին տպաւորիչ պատմութիւնը անկենդան հիւլէէն մինչև մտածող էակը պատմուած է անոր մէջ այնքան սլարդ ձեւի մը տակ որ տղան անմիջապէս կը հասկնայ զայն: Զարմանալի չէ որ այս գիրքին առաջին տպագրութիւնը գրեթէ նոյն հետայն սպառեցաւ և երկրորդ տպագրութիւնն ալ անմիջապէս խլուեցաւ, ձեռքէ ձեռք յափըշտակուեցաւ:

Էսպէս կղերամիտ երկրի մը մէջ, որպէս էր Սպանիա, Արդիական Վարժարանը հանդէպ կրօնքին անկարելի և կեղծաւոր չէղօքութիւն մը չպիտի ընդգրկէր, ուստի իր դերքը որոշ կերպով յայտնեց: Նկատելով որ կրօնքը՝ ընկերային, քաղաքական և անտեսական իրողութիւն մ'է, զոր հաշուի առնել հարկ է, որոշեց թէ տղուն և թէ ուսուցիչին հայթայթել աւելորդապաշտութեան յարձակումներուն դէմ տոկալու, դիմադրելու համար պէտք եղած մտաւորական պաշարը, միեւնոյն ատեն տղան խրախուսելով, որպէս զի սկզբնական ու ազատ ձեւով մը մտածէ:

Ուիլիեմ Հէֆօրտ դարձեալ նոյն յօդուածին մէջ գրած է.

«Այս սկզբունքին վրայ հիմնուած են ուսուցման բոլոր մանրամասնութիւնները: Տղան իր գրասեղանին

առջեւ նստած ըլլայ կամ իր ընկերներուն և ուսուցիչներուն հետ մօտակայ անտառը կամ ծովափը չըջագայի, կամ քաղաքին մէջ գործարան մը, մասնադիտական հաստատութիւն մը կամ գիտական աշխատանոց մը այցելէ, միշտ եւ ամէն բանէ առաջ անոր անհատական դիտողութեան դիմում կ'ըլլայ, նպատակ ունենալով անոր մէջ արթնցնել զինքը չըջապատող պէսպիսի ամէն առարկաներու համար մտացի շահագրգռութիւն մը: Անոր գլխուն մէջ ծանօթութիւնները թխմելու տեղ, կը փորձեն այս ծանօթութիւնները անոր առանձնայատուկ գիտակցութիւնովը ծնցնել և անոր մասնաշաղկուտ իմացականութիւնէն բնականօրէն յառաջ բերել: Այս կերպով կրթութիւնը՝ աշակերտին և ուսուցչին միջեւ, գործակցութեան մը կը փոխուի: Այս բանավարարան մեթոդները և նոյն նպատակով ցոյց տրուած ուրիշ տարբեր միջոցներ կը մշակեն տղուն միտքը և անոր գիտակցութիւնը առակ կը դառնայ առողջ ու անվթար կերպով սպաւորուելու ամէն անգամ որ ազնիւ կոչ մ'ուղղուի անոր համարող հոգիին և անոր իմացականութեան: Ամէնաբարձր զգացումներէ սպաւորուելու այս տրամադրութեան շատ մը թրթռուն օրինակները կան վարժարանի Ամաքերքովը հրատարակուած աշակերտներու պատմուածքներուն մէջ: Հազուադէպ է կարգաւ այս համարձակ և յաճախ խորաթափանց դիտողութիւններէն աւելի բնական գոյնով գեղեցիկ ու սիրուն գրուածքներ, որոնք ինքնաբեր ու անկեղծ պտուղն էին 10—12 տարեկան այս մանչերուն ու աղջիկներուն յուզիչ մտածումներուն»:

Ուսուցումի բանավարական այս դրութիւնն այնքան լաւ ընդունելութիւն գտաւ որ ուրիշ ազատական դպրոցներ ալ ընդգրկեցին զայն և հինգ տարի վերջը Սպանիոյ մէջ կային բանավարական յիսուն վարժարան:

Արդիական վարժարանին մատենաշարն ալ ունէր երեսուն հազարի չափ գիրք ուսուցման ամէն ճիւղերու համար: Կղերամիտներն ու միապետականները զայրացան այս գործին դէմ որ այնքան խոստմնալից էր սպանիական ժողովուրդի ազատագրումին համար: Երկար տոնն ջանացին արգելել Արդիական վարժարանի թրուիչը, վնասեցնել ֆէրրէրը: Բայց ի դո՛ւր: Բանավարական ուսուցումի այս ազնիւ առաքեալը երբեք չսոսկաց ո՛չ իրեն դէմ հանուած զրպարտութիւններէն, ո՛չ ալ եղած ուղղակի սպառնալիքներէն:

Յիսուսեաներուն (ճիզուիթ) կատաղութիւնը ծայրաստիճանին հասաւ երբ 1906 ապրիլ 12ին, Աւագ Ուրբաթի օրը հանդէս մը տեղի ունեցաւ որուն մասնակցեցան ազատ վարժարաններու 1700 աշակերտներ: Վերջապէս ժամանակը եկած համարեցին:

Մատրիտէ մէջ 1906 մայիս 31ին, Ալֆօնսօ Ժ. Թագաւորին և Պաթէնպէրի Ենա իշխանուհիին ամուսնական թափօրը երբ Պալատ կը վերադառնար Գալլէ Մայօրի ճածով, ձեռնառումը (պօմպա) մը պայթեցաւ. ո՛չ Թագաւորը և ո՛չ ալ նորապսակ Թագուհին վնասուեցան, բայց պաշտօնական ցուցակին համաձայն 13 հոգի մեռան և 70 է աւելի մարդիկ ալ վիրաւորուեցան: Մահափորձն ընողը չուտով յայտնուեցաւ: Սպատեյցի ճարտարագործի մը տղան Մաթէօ Մօռալ անիշխանականն էր: Զեռնառումըր նետելէ ետք Նաքէսս անունով հանրապետական ծերուկ օրագրողի մը տունը գացած և հիւրասիրութիւն խնդրելով ինքզինքն անոր վստահած էր: Նաքէսս բարեկամի մը տունը զրկեց և այնտեղ հիւրընկալուեցաւ: Մօռալ Մատրիտէն մեկնեցաւ և 2—3 օր ետքը գիւղերուն մէջ գիւղային պահնորդի մը կողմէ բռնուեցաւ: Ռէվօլվէրի հարուածով մը պահնորդն «զաննեց և ապա ինքն ալ անձնասպան եղաւ»:

Անմիջապէս Պարսելոնայի մէջ, Բալլէ Պայլէն, հա-
մետ յարկաբաժինի մը մէջ հաստատուած Արդիական
Վարժարանը ոստիկանական խուզարկութիւն կատար-
ւեցաւ, վարժարանը փակուեցաւ և Ֆէրրէր ձերբակալ-
ւեցաւ բոլոր ուսուցիչներուն հետ : Կղերամիտները
կարծեցին թէ իրենց վրէժը պիտի լուծեն :

Այս անարդարանալի արարքին պատրուակն էր, թէ
Մօռալ, որուն նպատակը ո՛չ ոքի ծանօթ էր, ատեն մը
պաշտօնեայ եղած էր Արդիական Վարժարանի գրաւա-
ճառանոցին մէջ : Դիւ ետքը ղինքն ամբաստանողները
հրաժարեցան այս մասնակցութեան համար ապացոյցներ
ցոյց տալէ : Բայց յիսուսեանները չվարանեցան : Ամէն
միջոցներով կը պահանջէին Ֆէրրէրի կեանքը և անոր
գործին խափանուիլը : Կատաղի ճիգեր բրին ապացու-
ցանելու համար թէ Արդիական Վարժարանի հիմնադիրը
բառոյապէս մեղսակից էր իր նախկին պաշտօնեային :

Սպանիոյ մէջ, կղերամիտներու և պահպանողական-
ներու մամուլն իր ամբողջութեամբ հնարքներ մտածեց
Ֆէրրէրը զրգարտելու համար : Սրտասաման զրկուեցան
կեղծ տեղեկագիրներ : Հարիւրաւոր թերթերու մէջէն,
որինակ մը տալու համար բռնեք թէ՛ Պիլպատի կղերա-
միտներու օրգան, էլ foruqosi se ժեսիս (Յիսուսի
սիրտ), հետագայ տողերը գրեց.

«Մօռալ հետեւող մըն է Արդիական Վարժարանին,
որ, Պարսելոնայի մէջ անաստուածութեան որջ մըն է : Ի՞նչ
է Արդիական Վարժարանը. — Առանց Աստուծի կրթ-
թական գրութիւն մը, ազատ-մտածողներու սկզբուն-
քին վրայ հիմնուած ուսուցումի ու կրթութեան եղա-
նակ մը, որ ունի աշխարհական վարժարաններ, ան-
վայել թերթեր, զգուեցնող գիրքեր, հայրոյական գու-
մարումներ, հակակրօնային տեսարաններ և ամբարիշտ
վէճեր... : — Մօռալի ժառափորձին նման ոճիրները պի-

տի յաճախեն ցորչափ Սպանիացիք ոյժ տան կարդալու,
ուսուցանելու և մտածելու ազատութեան ուրկէ կու-
գան նաև հակաքնկերական բոլոր այս հրէշները» :

Դատաւարութեանն առաջ ըստուած և հաղար ան-
գամ կրկնուած խօսքերուն փոքր մէկ նմոյշն է ասիկա :
Բայց մինչդեռ Սպանիան կառավարողները առաջին ան-
գամ ըլլալով այսպէս մահուան սպառնալիք կ'ընէին
անոր որ կը փորձէր ուսուցումը վերակենդանացնել,
ահաւասիկ թէ ի՞նչ էր վարժարաններու վիճակը Սպա-
նիոյ մէջ : Կառավարական պակասաւոր, 24,000 վարժա-
բաններ կային այն ատեն. առանց լոյսի, առանց օդի
ցած ու աղտոտ տնակներ, մահուան, տգիտութեան և
յոռի կրթութեան որջեր : Ամէն տարի 3000 տղաքներ կը
մեռնէին այս վարժարաններուն մէջ առնուած հիւան-
դութիւններու հետեւանօք և 23,000 տղաքներ ալ ա-
ռողջական խանգարուած վիճակի մը մէջ կը խամրէին :
Աւելին կայ, 480,000 տղաքներ անկիրթ կը թափառէին
փողոցները, լքուած անհատին համար ամէնէն աւելի
նուաստացնող, ընկերութեան համար վնասակար ունա-
կութիւններու անձնատուր եղած : Կային նաև տղաք-
ներ, 30,000 ը՝ կոյր, 37,000 ը՝ խուլ-համր, 67,000 ը՝
զո՛ւ մտային հիւանդութիւններու, 43,000 ը՝ խենդ, ա-
մէնքն ալ իրենց բախտին թողուած : Սպանիոյ մէջ գրել
կարդալ չգիտցողներուն թիւն էր տասը միլիոն, ինչ որ,
Ռուսիան բացառութիւն նկատելով, Եւրոպայի ուրիշ
ամէն երկիրներու հետ բաղդատմամբ շատ աւելի մեծ
համեմատութիւն մըն էր : Երկրին մէջ ընդամենը 24,000
ուսուցիչ կար և ասոնց ալ այնքան ճշգիւմ թոշակ մը
կը վճարուէր որ ամէնէն քիչ օրականով աշխատող գոր-
ծաւորին վաստկածէն ալ նուազ էր :

Սակայն Ֆէրրէրի բարեկամները բանտի սպառնալի-
քին դէմ զինքը պաշտպանեցին : Յրանալի, Անգլիոյ,

Իտալիոյ և ուրիշ երկիրներու մէջ բուռն պայքար մը տեղի ունեցաւ աշխարհական ուսուցումը առաքելաւոր ազատելու համար, հակառակ պահպանողական մամուլին ամբողջութեան կողմէ կրկնուած զրպարտութիւններուն ու ստայօդ տեղեկութիւններուն։ Դիտութեան մարդիկ, սրտի տէր մարդիկ ամէնքն ալ ռաք ելան բողոքելու համար դիտումնաւոր դատաւարութեան մը դէմ, 20րդ դարու մէջ հաւատաքնական բարքերը վերականգնանցնելու այս փորձին դէմ։

Վերջապէս պաշտպանութեան միջոցներէ զուրկ, դառնաղէտ մահուան հեռավատկերն ունենալով 13 ամիս բանտարկուելէ ետք, դատը տեղի ունեցաւ։ Դատաւարութիւնը երկար տեւեց։ Ընդհանուր դատախազը, Պէսէրա տէլ Թօրօ, որ ուրացող հանրապետական մըն էր, կատաղի կերպով կը պահանջէր որ մահուան պատիժ վճռուի։ Բայց Ֆէրրէրի անմեղութիւնը ակներեւ փաստերով հաստատուեցաւ, դատախազը ստիպուեցաւ բռնած որսը ձգելու։ Յաղթական Ֆէրրէր անպարտ արձակուեցաւ յունիս 13ին և կառավարութիւնը հարկադրուեցաւ արգելքի տակ առնուած ինչքերն անոր վերադարձնել։

Ք.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԸ

Ֆէրրէր ազատ էր, իրեն վերադարձուեր էին ինչքերը, արգելքի տակ առնուած Սպանիական կառավարութեան կողմէ, որ դրամական անձուկ վիճակ ունի ամէն ատեն։ Բայց Պարսկոյնայի Արդիական Վարժարանն ու անսքճիւղերը գոց մնացին։

Ինչպէս ինքնավստահութիւնը չէր կորսնցուցած երկարատեւ բանտարկութեանը ատեն, այնպէս ալ չվա-

տեցաւ իր հիմնած գործին համար։ Ազատ-մտածող գրագէտ Հէֆօրտի 1907 փետրուար 10ին նամակ մ'ուղղելով գրած էր. «Ձեմ-գանգատքը, որովհետեւ որչափ հալածուիմ ու բանտը մնամ, այնչափ աւելի զօրաւոր կերպով պիտի տարածուի վարժարանին ի նպաստ շարժումը և նախամեծար կը համարիմ որ այսպէս ըլլայ»։ Նոյն նամակին մէջ նաև գոհունակութիւն յայտնած էր թէ ամէն օր թղթակցութիւններ կը ստանայ ամէն կողմէ նորէն հաստատուած վարժարաններու հիմնադիրներէն որոնք իրմէն դասախօս կ'ուզէին կամ արդիական գիրքեր կը յանձնարարէին։

★

Արդիական Վարժարանը գոց էր։ Ժամանակի մը համար անկարելի էր Սպանիոյ մէջ միեւնոյն ձեւին տակ շարունակել սկսուած գործը։ Այն ատեն իր բոլոր հոգածութիւնը նուիրեց հրատարակչական տունին։

Իր նախաձեռնութիւնը միջազգային արժէք մը ստացաւ, որովհետեւ իր բանտարկութեան ու դատի ատեն համաշխարհային ուշադրութիւն իր վրայ հրաւիրած էր։ Սպանիայէն մեկնեցաւ Բարիզ, Գիտուններու, գրագէտներու, ընկերաբաններու հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ, ինչ որ իր երկրին մէջ բրած էր քիչ մը տարբեր իմաստով, ուղեց ընել նաև Եւրոպայի մէջ, Վերջին տարիներու ընթացքին մէջ ձեռք բերած փորձառութեանը հետեւանօք նոյնիսկ ամէնէն ազատական մանկավարժութիւններու մակարդակը գլած անցած էր։

Արդիական Վարժարանին հիմնադիրը կարճ քրննութիւնով մը հասկցաւ թէ պաշտօնական ուսուցումը շատ ու շատ պակասաւոր էր, որովհետեւ աւելի պետութեան շահերէն ներշնչուած էր և ո'չ թէ տղան պէտքերէն։ Կառավարական վարժարաններու մէջ ջամբուած ամենայրօրի համայնագիտական կրթութիւնը վերացական է և նոր բացուող իմացականութիւններու անյարմար, կոչում կ'ընէ յիշողութեան և ո'չ թէ հասկացողութեան, որով անկարող կ'ըլլայ զարգացնելու տրամաբանութիւնը և ապաւ լուակացութեան մը կը դատաւարուէ տղան։

Տիրապետող իր զբաղումներն այն ատեն ասոնք էին, ինչպէս կ'երևայ Գ. Ա. Լէզանի ուղղուած 1907 զեկտեմբեր 3ի իր նամակէն, որուն մէջ Ֆէրրէր գրած է.

«Յառաջիկայ Յունուար ամսուն Պրիւսէլի մէջ պիտի հրատարակեմ «Նոր Դպրոց» անունով շաբաթաթերթ մը, որպէս միջազգային շարունակութիւնը, ընդարձակումը «Պարսկոնայի Սրգիական Վարժարան»ին: Այս հրատարակութեան նպատակն է արդի դիտութեան ընդունած հիման վրայ բանավարական կրթութեան ծրագիրը մը պատրաստել: Փափաքող եմ հիմնել այս վարժարանը որուն աւելի կամ նուազ կատարուն արտայայտութիւնը գտայ գիրքերու և հրատարակութիւններու մէջ, ուր ծրագրական վիճակի մէջ մնացած են, բայց մտածեցի որ պէտք էր այս գրծը վիճաբանութիւնով պատրաստել: Ուրեմն հրատարակելի թերթը միջոց մըն է իմ կողմէս տրամադրուած անոնց, որոնք տղուն դարգացումով կը զբաղին, որպէս զի անոնք առիթ ունենան իրենց գաղափարներն առաջարկելու և վիճաբանութեան ենթարկելու, և այս գործակցութիւնով արդիական կրթութիւն գործնական կերպով յղացուի: Ընկեր, ձեր աջակցութիւնը կը խնդրեմ այս ձեռնարկին համար: Թերթին ազդեցութիւնը ամէն կարգի միջոցներով տարածել ու ամբողջացնել մտադրած եմ: Երբ պարագաները ներեն, միտք ունիմ նաև Պարսկոնայի մէջ հաստատել վարժապետանոց մը, որուն մէջ, Նոր Դպրոցը կազմակերպուելու ատեն, մեզ վստահեցնած տղայոց կրթութեանը նուիրուելիք մարդիկը պիտի կազմուեն առաջադրուած տարրերուն վիճաբանութեամբն ու քննութեամբը: Պարսկոնայի մէջ պիտի հիմնեմ նաև թանգարան մը ուր պիտի հաւաքուին այն իրեղէնները որոնք մեր ծրագիրին թանձրացեալ մասին պատրաստութեանը պիտի ծառայեն: Պիտի պատրաստեմ թէ դասասխոսներուն, թէ տղայոց յատուկ և արդիական գաղափարներու համաձայն գրուած գիրքեր: Վերջապէս թերթին առաջին համարով պիտի առաջարկուի ձեր գաղափարին նման «մանուկներու կրթութեան միջազգային դաշնակցութիւն» մը կազմակերպել: Կ'աւելցնեմ՝

թէ «Նոր Դպրոց»ը ընթերցողներու մասնաւոր դասակարգի մը ուղղուած չպիտի ըլլայ, այլ ջանք պիտի ունենանք խօսելու հանրութեան հոծ մասին, որպէս զի ան ալ շահագրգռուի այս յղացումով որուն արտայայտութիւնը ո՛չ մէկ տեղ տեսած է մինչեւ այսօր: Հիմա որ գիտէք թէ ինչո՞ւ ձեզ կը դիմեմ իմ ծրագիրին հիմնական կէտերը պարզելով, յոյս կ'ընամ ունենալ թէ պիտի գործակցիք այս գործին: Կը սպասեմ ձեր առաջին յօդուածին:»

Ինչ ատեն ետքը հիմնուեցաւ «Մանուկներու բանավարական կրթութեան Դաշնակցութիւն»ը, որուն կանոնադրին մէջ գրուած էր թէ նպատակն է՝ «գիտութեան, ազատութեան և համեմատութեան գաղափարները իրապէս ներմուծել ուսուցման մէջ, եւ ապիկա ընել ամեն երկիրներու մէջ ալ»: Անիկա առաջադրած է նաև «տղուն հոգեբանութեան ամենայարմար եղանակները փնտռել, ու խրախուսել, որպէս զի ամենադժուր յոգնութեամբ լաւագոյն արդիւնքը ձեռք բերուի»:

Նախաձեռնութեան և վարչական միջազգային Կոմիտէին պատուակալ նախագահն էր Անաթոլ Փրանս, Ֆէրրէր՝ նախագահը, դեր-նախագահը՝ Գ. Ա. Լէզան, ընդհանուր քարտուղարը՝ Շառլ Ալպէս և անդամ էին ու են տակաւին Ուիլիլմ Զէֆօրտ (Անգլիա), Էրնէստ Զէքէլ (Դերմանիա), Ժուզէրքէ Սէրքի (Իտալիա), Բոլ Ժիլ (Պելժիա), Ռօօրտա Վան Էյսինկա (Զուիցերիա):

Դաշնակցութեան առաջին անդամակցողներն եղան տեարք Լիւսիէն Տէքալ, Էօփ Ֆուռնիէ, Սէպաթիէն, Փօռ, Կրանփուան, տէր և տիկին Մէթերլինք, Մալաթօ, Բոլ Ռօպէն, Էն., Ժոզովրդական համալսարաններ, գործակցական ընկերութիւններ և ուսուցիչներու սէնտիքաներ:

Դաշնակցութեան գործերու գլխաւոր միջոցն էր շաբաթաթերթը: Ֆէրրէր Պարսելոնայի մէջ արդէն հրատարակած էր Արդիական Վարժարանի Ամսաթերթը (Պօլիթիկն sk լա էսփուէլա Մօսէոնա), որուն հրատարակութիւնը վերսկսաւ բանտէն ազատ արձակուելէն անմիջապէս յետոյ: Տարբեր երկիրներու մէջ տպագրուեցան ուրիշ պարբերականներ. Հռոմի մէջ՝ Աւիստինական Վարժարանը (լա Մօլա Լաիֆա), Լանուզի մէջ (Բերու)՝ Տրամաբանաւթիւնը (Լա Բագօն), Պրիւսիի մէջ՝ 1908 ապրիլ 15ին, Վերմորոգուած Վարժարանը (Լ'էֆօլ Ռէնօվէ): Վերջինը ամենակարեւոր հրատարակութիւնն էր: Ֆէրրէր ամէնէն աւելի անոր վրայ մօտէն կը հսկէր: Առաջին թիւին մէջ Վարժարանին վերանորոգումին վերայ յօդուած մը հրատարակեց, որ թէեւ հարկ էր ամբողջովին յիշատակել այստեղ, բայց գլխաւոր մասերը թարգմանելով կը բաւականանանք:

«Ինչ պաշտօն ստանձնած ենք և ինչ միջոց պիտի ընտրենք վարժարանի վերանորոգումին, վերակենդանացումին նպաստելու համար: Ամենամեծ ուշադրութեամբ պիտի հետեւինք մանուկը քննող ուսումնասիրող գիտուններու աշխատութիւններուն և պիտի գտնենք միջոցն անոնց փորձառութիւնը կիրարկելու այն կրթութեանը որը կ'ուզենք հաստատել, անհատը միշտ աւելի կատարեալ ազատագրելու նպատակով: Այս նպատակին պիտի հասնինք ուղղակի դործի սկսելով, նոր դպրոցներու հիմնարկութիւնը նպաստաւորելով, հսկելով որ անոնց մէջ կարելի եղածին չափ տիրապետէ ազատութեան ոգին, որ ապագայի կրթական ամբողջ գործին տէրը պիտի ըլլայ, ինչպէս կը նախատեսենք: Կրնանք ջնջել ամէն ինչ որ հիմակուան վարժարանին մէջ կը համապատասխանէ բռնակալ կազմակերպութեան, այս արուեստական միջավայրերը, ուր տղաքը կը հեռաց-

ւին բնութենէն ու կեանքէն, ջնջել մտաւորական ու բարոյական կարգապահութիւնը (տիսիբլին) որը կը գործածեն անոնց պարտադրելու համար յատկապէս չինուած գաղափարներ, կամքը ապականող ու ոչնչացնող հաւատալիքներ: Կրնանք տղան դնել բնութեան միջավայրին մէջ՝ ուր անիկա չփում պիտի ունենայ իր սիրած բաներուն հետ և ուր կեանքի տպաւորութիւնները բաւելու ծանձրացնող դասերուն տեղը պիտի բռնեն: Ասիկա ընելով իսկ պատրաստած պիտի ըլլանք տղուն փրկութեան մեծ մասը: Այսպէս պատրաստուած գետնի վրայ այն ատեն լայնօրէն պիտի կիրարկենք գիտութեան սկզբունքները և պիտի աշխատինք արդիւնաւոր կերպով: Գիտեմ թէ մեր այս յոյսերն ամէնքն ալ չպիտի իրականանան իս յաճախ թերի գործելով դատապարտելի միջոցներ գործածելու պիտի ստիպուինք, բայց մեր ջանքերուն միշտ աջակից պիտի ունենանք ստոյգ կէտ մը թէ եթէ մեր նպատակին լիովին չհասնինք իսկ մեր թերի գործով աւելի և լաւագոյն պիտի ընենք քան ինչ որ կը կատարէ ներկայի վարժարանը: Հիմակուան կրթութեան ենթարկուած տղուն մտաւորականը եղծուելէն և բառեր միայն սորվելէն նախամեծար կը սեպեմ տղուն ազատօրէն և ինքնաբերաբար կրթուելը: Պարսելոնայի մէջ փորձուածը, ուրիշ տեղեր ալ փորձուած է և ամէնքս ալ տեսանք թէ գործը կարելի է, ուրեմն անյապաղ գործելու ենք: Չենք ուզեր սպասել որ տղուն նկատմամբ կատարուելիք ուսումնասիրութիւնը աւարտի որպէս զի ձեռնարկենք վարժարանին վերանորոգումին. եթէ ատոր սպասենք, բան մ'ալ չպիտի կրնանք ընել: Պիտի կիրարկենք մեր գիտցածը և յաջորդաբար ինչ որ սորվինք: Բանավարական կրթութեան ծրագիր մ'արդէն կարելի դարձած է և մեր յղացած

վարժարաններուն մէջ տղաքը երջանիկ ու ազատ կերպով իրենց տենջանքին համաձայն կրնան զարգանալ : Այս նպատակով հիմնուեցան այս հանդէսն ու Մանուկին բանավարական կրթութեան միջազգային դաշնակցութիւնը : Մանուկին փրկութիւնը ատով, աւելի գեղեցիկ ու աւելի զօրաւոր մարդկութեան մը գալուստը փափաքողները, օգնութեան կը կանչենք : Այս հանդէսին մէջ վիճաբանութիւն բացուելով բանավարական կրթութեան գործադրելի ծրագիր մը պիտի կազմուի : Երբ պարագաները ներեն, դարձեալ անմիջապէս պիտի վերսկսինք Պարսելոնայի մէջ սկսուած գործին : Բայց մինչեւ այն ատեն պիտի աշխատինք Պարսելոնայի մէջ հիմնելու վարժապետանոց մը, ուր դասախօսներ պիտի պատրաստուին, և Արդիական վարժարանի մատենաշար մը՝ որ պիտի ծառայէ մեր ուսուցումին, թէ դասախօսներու և թէ մանուկներու կրթութեան համար : Նոյնպէս պիտի հիմնենք մանկավարժական թանգարան մը, որուն մէջ պիտի հաւաքուին վերանորոգուած վարժարանին հարկ եղած նիւթեղէնները : Ահա՛ մեր ծրագիրները, որոնց գործադրութիւնը դժուար պիտի ըլլայ, գիտենք ատիկա, բայց կ'ուզենք սկսիլ, համոզուած ըլլալով որ՝ սեղ պիտի աջակցին անո՛նք, որ ամէն տեղ կը պայքարին մարդկութիւնն ազատելու ներկայի ընկերային անիրաւ կազմը պահպանող պայմաններէն ու վարժապետութիւններէն : »

Վերանորոգուած վարժարանը Պրիւսէի մէջ, հրատարակուեցաւ ամսական ութը համարներով և ապա շարունակուեցաւ, 1909 յունուար 23էն, Բարիզի մէջ իբր շաբաթաթերթ : Փրանսայի մէջ անոր հանգամանքը քիչ մը փոխուեցաւ : Առաջին չրջանի թիւերը քիչ մը փոխափայական ու տեսական եղած էին, բայց Բարիզի մէջ աւելի գործնական ընթացքի հետեւեցաւ և բանա-

վարական ուսուցման օրգան ըլլալով հանդերձ լայն տեղ մը տուաւ նաև սէնտիքաներու շարժումին : Ֆէրրէր չէր կրնար անտարբեր մնալ այն շարժումին՝ որ կրթական պաշտօնեաները կը միացնէ, իրենց նիւթական ու բարոյական շահերը պաշտպանելու և կրթական եղանակները կատարելագործելու համար : Ուստի ըմբռնեց որ կառավարական վարժարաններու քով հարկ էր հիմնել նաև ամէն արգելքէ զերծ կրթական ազատ հաստատութիւններ, որոնք իբր տիպար ծառայելու հարող ըլլային, որպէս զի պետութեան ծառայող ուսուցիչներ առիթ ունենան պաշտօնական կրթութեան մէջ ներմուծելու նաև նոր եղանակները :

Վերանորոգուած վարժարանի առաջին թիւին մէջ հրատարակուած էր ծրագիրը, որուն հիմնական կէտերն են .

«Մեկնակէտ կ'ընդունինք այն սկզբունքը թէ ամէն աշխատաւոր պարտական է հետեւիլ արուեստագիտական իր կատարելագործումին : Ուրեմն ընկերական իր դերին գիտակցեալ ամէն դաստիարակի պարտականութիւնը պիտի ըլլայ փնտռել ու գործադրել ուսուցման եղանակներու լաւագոյնը : Ուսուցման երկու եղանակ կայ սակայն . մէկը որ տղան կ'անբանացնէ և մտաւորական հետաքրքրութենէ բոլորովին կը հեռացնէ դայն, իսկ միւսը անոր կարողութիւնները զօրացնելով գիտութեան ճաշակ, բնութեան սէր և կեանքի խանդավառութիւն կը դնէ անոր մէջ : Ուսուցման այս երկրորդ եղանակը միայն աղէկ ըլլալով դայն յառաջացնելու համար ամէն գաղափար, դիտողութիւն ու փորձառութիւն պիտի քննենք, ո՛չ միայն վերացական կերպով, այլ անոր կիրարկութեան ամէն մանրամասնութիւններուն մէջ : Ամէն խնդրի մէջ պիտի ջանանք գործնական տեսակէտը չմոռնալ : Բաղաքներու մէջ ջամբուած ուսուցումն, գիւղերու մէջ տրուած ուսուցումն ունենալիք

տարբերութեան համար ամէնէն լայն տեղը պիտի տանք : Բայց ասոնք մեծ բան մը չպիտի ըլլային , եթէ չփոքնուէինք մանաւանդ նիւթական ու բարոյական այն պայմանները , որոնք դաստիարակին հարկ են լաւ ուսուցում ջամբելու համար , որովհետեւ ուսուցիչը կարող ըլլալու է ընելու իրմէ պահանջուածը : Դպրոցական գործերու հմուտ ձանրային դաստիարակը , ցորչափ չազատուի վարչական , քաղաքական և բարոյական երբեք բռնութիւններէն , չպիտի յաջողի գործ մը տեսնել : Ուսուցիչներու սեփական Դաւանակցութեան ամսաթերթին նշանաբանն է . «Մա՛րդ եղի՛ր , քանի որ մարդ հասցնելու պարտաւոր ես :» Մենք ալ այս նշանաբանին պիտի հետեւինք և Վերանորոգումը վարժարանը , արւեստը կատարելագործելու նուիրուած թերթ մ'ըլլալով հանդերձ , արուեստակցական պայքարի օրգան մը պիտի ըլլայ նաև : Մեր գաղափարն է հիմակուց համախմբել ամէն անոնք որ պիտի ըլլան միանգամայն ամենէն աւելի գիտակից դաստիարակները և ամէնէն նուազ հլու պաշտօնեաները , այսինքն պիտի կազմենք մարդեր որոնք օր մը պիտի վերակազմեն գեղեցիկ , լաւագոյն և ազատ վարժարաններ : Միայն ազգայնական ուսուցումով չպիտի զբաղինք , այլ ուշադրութեամբ պիտի հետեւինք նաև վարժարանի բարւոքման համար ուրիշ երկիրներու մէջ եղածին , որովհետեւ շատ բարեղէպ պիտի ըլլայ միջազգային ճշմարտի չարժուածի մը մասնակցիլ : Ո՛չ միայն արուեստէն եղող մարդոց , այլ հանրութեան ալ ուղղուած է մեր չաբաթաթերթը , որպէս զի հանրութիւնն ալ զբաղի իրթական հարցով , որուն համար մինչև հիմա անհոգ գտնուած է : Վերանորոգումը վարժարանը փափաքող է կապ մ'ըլլալ վարժարանին ու ընտանիքին միջեւ , վարժարանին ու ընկերական միջավայրին միջեւ :»

Սակայն Ֆէրրէր չէր մոռնար Սպանիան : Թէեւ իր Արդիական Վարժարանը փակուած էր , բայց Հրատարակչական տունը չէր փակուած այս արգելքէն , ուրեմն անոր համար միայն աշխատեցաւ և միշտ հրատարակեց նոր գիրքեր , գիտութեան ու ազատ միտքի գործեր :

ՖԵՐՐԷՐ ԱՄՍԱՍԲՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ

Ֆէրրէր , որ հրատարակչական տունին հսկելու համար երկու ամիս Պարսելոնա գացած էր , 1909ի մարտին Բարիզ վերադարձաւ : Կը փափաքէր սպաններէն լեզուով հրատարակել նաև զիտական կարեւոր երկեր , ինչպէս Էլիզէ Ռեքլէ-Մարդն ու Երկիր , Լըգուռնոյի Ընկերաբանութիւն , Յեղափոխական Զոգեբանութիւն և այլ գիրքեր , հսկելով միանգամայն իր հիմնած չաբաթաթերթին : Ապրիլի վերջերը Լոնտոն գնաց դարձեալ գիտական երկեր թարգմանելու համար : Յունիս Գին տակաւին Լոնտոն էր և այս թուականին Շառլ Ալպէռի նամակ մը գրած է Դաւանակցութեան վերաբերեալ խնդիրներու վրայ և պահանջելով որ Դաւանակցութեան բոլորականտին համար յօդուածներ ղրուին «Վերանորոգումը վարժարան»ին մէջ , քանի որ երկուքն ալ միեւնոյն նպատակին կը ձգտին և իրարու հանդէպ իբր օտար ու անջատ գործեր վերաբերուելու չեն : Ուստի խնդրած է իր բարեկամէն յօդուած մը գրել Դաւանակցութեան մասին և անոր մէջ խօսիլ նաև Դաւանակցութեան յաջորդ ժողովին վրայ , ուր կանոնադիրին մէջ փոփոխութիւններ պիտի առաջարկէր : Թերեւս , ըսած էր , այս ժողովին մասնակցին պատուիրակներ ղըրկուած Սպանիայէն , Իտալիայէն ու Բորթուկալէն՝ ուր շատ խանդավառութիւն կայ բանավարակոն կրթութեան նկատմամբ : Այս նամակին մէջ Ֆէրրէր շատ կը ցաւ որ այս խնդիրներուն վրայ իր բարեկամին Շառլ Ալպէռի հետ անձամբ տեսակցելու առիթը չունի և յայտնած է թէ՛ չգիտեր երբ պիտի վերադառնայ Բարիզ : Ասիկա ազապոյց մըն է թէ Ֆէրրէր մտք չունէր Սպանիա վերադառնալու , գէթ ամիսներով : Այս ծրագիրներն ամէնքն ալ փոխուած էին 48 Ժամ վերջը : Յան-

կարծ լուր առնելով թէ՛ Մոսկաթի (Սպանիա) իր ստացւածքին մէջ իր եղբոր կինը, և ասոր աղջիկն, մայրը ժանտախտէ վարակուելու են, 1909 յունիս 11ին, դարձեալ Լոնտոնէն, իր նոյն բարեկամէն գրած է թէ՛ իր ընտանիքին մէջ ծագած ծանր հիւանդութիւններու հետեւանօք ստիպուած է Սպանիա վերադառնալ, բայց առանց իր բարեկամը տեսնելու Բարիզէն անցնել չուզելով, յայտնած է թէ՛, յաջորդ իրիկունը Բաշիդ պիտի ժամանէ, Մօսմաթու ծառուղիին վրայ թէ՛ռաս պանդուկը, ուստի հրաւիրած է իր բարեկամը նոյն ծառուղիին վրայ Մատրիտի սրճարանը գտնուել ժամը 9ին, ըսելով որ մինչև կիր. կամ Բշ. օր պիտի մեկնի Բարիզէն:

Ֆէրրէր Բարիդ ժամանեց յունիս 12ին, քանի մ'աշխատակիցներու հետ տեսակցեցաւ և յունիս 14ին առաւօտուն մեկնեցաւ Մոսկաթ երթալու համար: Իրեններուն հիւանդութենէն յառաջ եկած այսքան ծանր մշտնադուլութեան միջոցին իսկ միշտ կը զբաղուէր Դաշնակցութեան գործերով և կը փափաքէր որ կանոնադիրն անպատճառ փոխուի: Պարսելոնայի մօտ Մոսկաթ հասնելուն պէս, այսինքն յունիս 17ին, իր բարեկամին, Գ. Լէզանի գրած է թէ՛ Բարիզէն անցած ատեն տեսնուած է Շառլ Ալպէսի հետ, որուն յանձնարարած էր Լէզանի գրել, Դաշնակցութեան գործերու նկատմամբ տեսակցութիւն մը որոշելու համար, և թէ դարձեալ կրկնած էր ժողով մը գումարելու պէտքը, որպէսզի գործելու որոշ ծրագիր մը կազմուի. սակայն գրած էր նաև թէ հոկտեմբերէն առաջ նոյն ժողովը գումարել բնականաբար անկարելի պիտի ըլլար: Իր եղբորաղջիկը մեռաւ այս նամակը գրելէն քանի մ'օր ետքը:

Որովհետեւ չաբաթաթերթը, Դաշնակցութիւնը և հրատարակչական տունը իր գոյութեան միակ առանցքները եղեր էին, ինչպէս յայտնի է իր նամակներէն,

յունիս 30ին դարձեալ Մոսկաթէն նամակ մը գրելով Շառլ Ալպէսի, յայտնած է թէ՛ որչափ մեծ կարեւորութիւն ունի չաբաթաթերթին մէջ վիճաբանութիւն մը բանալ արդիական կրթութեան որոշ ծրագիր մը պատրաստելու համար, Այս նամակին մէջ Ֆէրրէր խօսած է Բարիզի մէջ տեղի ունեցած գումարումի մը վրայ, որուն նկատմամբ իր բարեկամը բան չէր գրած, թերեւս անոր մասնակցած չլլալուն բերմամբ, և այս գումարման միջոցին չանկան վիճաբանութիւն մը կատարուած է գաղտնիքի երկու հոսանքներու շփումով, որոնց մէկը պաշտպանած է Քլէման և միւսը՝ Կրանթօան: Ֆէրրէր իմացած ըլլալով թէ Քլէման և Կրանթօան համաձայնեցին իրենց կարծիքները հրատարակել «Վերանորոգուած Վարժարան»ին մէջ, կը յանձնարարէր իր բարեկամին որ նոյն երկու բարի ընկերներէն խնդրէ չուտով յանձնել իրենց ձեռագիրները, որպէս զի չաբաթաթերթին տարեկան դադարէն առաջ հրատարակուին: Նոյնպէս իր բարեկամին յայտնած է թէ, որչափ կարեւոր է դաստիարակի յատուկ գիրք մը պատրաստել տալ Տիւպայի, կամ նոյնիսկ ուրիշներու ձեռքով: Շառլ Ալպէս այս նամակն առնելով պատասխանեց թէ ինքն յանձն կ'առնէ պատրաստել Վարժապետին գիրքը և առաջարկեց իր բնականաբան սենեակի մը յատկացնել չաբաթաթերթին իբր գրասենեակ: Ֆէրրէր դարձեալ Մոսկաթէն յուլիս 13ին պատասխանելով ընդունած է որ բարեկամն իր բնականաբան սենեակի մը իբր առժամեայ գրասենեակ չաբաթաթերթին յատկացնէ և վարձքէն ինկած բաժինը՝ 25 ֆր, վճարուի թերթին հասոյթէն, և կը յանձնարարէ իր բարեկամին քաջութիւն ունենալ մանկավարժական գիրքը յօրինելու համար: Այս նամակին թուականը՝ կատարուել անօգուտ չէ, որովհետեւ, նոյն թուականին, այսինքն յուլիս 13ին խորտուած արդէն սկսած էր Պարսելոնայի մէջ, բայց Ֆէրրէր քաջութիւն կը յանձնարարէ իր ձեռնարկած բանավարական կրթութեան գործին համար, որով միայն յափշտակուած էր և մոռցած էր ուրիշ ամէն բան, մինչ այն միջոցին Պարսելոնայի մէջ տեղի կ'ունենայ ժողովրդական պոռթկումը:

ՊԱՐՍԵԼՈՆԱՅԻ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա.

ԱՊՍԱՍԲՈՒԹԻՆԸ

Պահպանողական վարչապետ Մ. Մալբալի կառավարութիւնը Մարտի մէջ պատերազմ բացած էր Ռիֆի ցեղերուն դէմ, որոնք բռնի ընդդիմացած էին իրենց երկրին մէջ կատարուած սպանիական արշաւանքի մը՝ որուն նպատակն էր յարգել տալ քանի մը հանքերու սեփականատիրութիւնը։ Այս հանքերուն գլխաւոր բաժնետէրերն էին Սպանիոյ ազատական կուսակցութեան ամէնէն երեւելի անձնաւորութիւններէն մէկը՝ կոմս Ռոմանօնէս, որ ետքէն նախարար եղաւ Յիսուսաններուն ջերմ պաշտպան դառնալով, և Մարքիզ Բոմիլլաս՝ որ կէս միլիոն ֆրանքի հարստութիւն ունէր։ Այս պատերազմին դէմ պայքար մղուեցաւ։ Գործաւորական սէնտիքաները և յառաջդիմական մամուլը բացէ ի բաց դէմ ելան Մարտի զօրք ղրկուելուն։ Սպանիոյ մէջ զինւորութեան համար անձնապէս ուրիշի մը փոխանորդութիւնը օրէնքով ընդունելի ըլլալուն, միայն ազգայնները պատերազմի կ'երթային իրենց զաղափարին ներհակ քաղաքականութիւն մը պաշտպանելու համար, ուստի գործաւորական սէնտիքաներ չափ դժգոհ եղան։ Կառավարութիւնն աւելի ծանր տնօրինութիւն մ'ըրաւ, պատերազմի դաշտը զրկել հրամայելով նաեւ պահեստիները, որոնց մեծ մասը ամուսնացած մարդիկ էին, մինչև զեռ պատերազմին սկիզբը պատերազմական նախարար Զօր. Լինարէս հաւաստած էր թէ զսպորտական պարզ գործողութիւն մը պիտի կատարուէր և ասոր համար ալ 6000 զինուոր չափ իսկ էր։

Ժողովուրդին կուտակուած զայրոյթը պոռթկաց-

չուռ ու խելդուած բողոքը պայթեցաւ։ Թագաւորը Մատրիտի մէկ զօրանոցն այցելած ատեն սուլուեցաւ։ Արարիչէսի գունդը Մատրիտէն մեկնելէ առաջ ըմբոստացաւ։ Մատրիտի մէջ ժողովուրդը «Անկցի՛ պատերազմը» պօռալով երկաթուղիի կայարանին վրայ յարձակեցաւ և զինուոր փոխադրելու յատուկ կառավարման մը 4 կառքերը խորտակեց։ Պարսելոնայի մէջ ալ ամբողջը նոյն ազդակով զինուորներուն ընկերացաւ մինչև նաւահանգիստ։ Այս միջոցին էր որ գործադուլի քօմիտէն կազմուեցաւ և Բաթալոնիոյ ամենակարեւոր քաղաքներուն հետ հաղորդակցութեան մտաւ, Մատրիտ, Վալէնսիա, Սարալիսա, Պիլպաս և Սպանիոյ ուրիշ քաղաքները գրեց թէ՛ յուլիս 26ին ընդհանուր գործադուլ պիտի հռչակուի։ «Գործաւորական Համերաշխութիւն»ը պաշտօնապէս պատուիրակ չունէր այս քօմիտէին մէջ որ կազմուած էր քանի մը սէնտիքաներու, ընկերավարական կուսակցութեան և անիշխանական խմբակներու պատուիրակներէն միայն։ Իսկ արմատական հանրապետական կուսակցութիւնը, որուն վարիչն էր Մ. Լէոու, պատասխանած էր թէ պահստապետ չեւրմար մասնակցիլ։

Յուլիս 26ին, առաւօտեան ժամը 4ին իսկ, գործաւորական յանձնախումբերը Պարսելոնայի գործաւորական թաղերը և չրջակայի քաղաքները չրջելով ընդհանուր գործադուլի որոշումէն ահաբեկուած իրենց ընկերներուն հետ յարաբերութեան մասն։ Ժամը 9ին բան մը յայտնի չէր և հանրակառքերը կ'երթեւեկէին տակաւին, բայց քիչ ետքը հոծ խումբերով քաղաքին կեդրոնը ժամանեցին արուարձանի գործաւորները և, իրենց զուլան ունենալով կիներ, կենալու ստիպեցին հանրակառքերն ու կառքերը։ Կէս օրին՝ քաղաքն անշարժութեան մատնուած էր։ Իշխանութիւնք հանրային բարեկարգութեան

հսկելու պաշտօնը յանձնեցին Քաթալոնիոյ զինւորական հրամանատարին : Կէս օրէն ետքը երբ կուլ մը ծագած էր ոստիկան-զինւորներուն ու նաւահանգիստի գործաւորներուն միջեւ, ամբաշէն զօրքերու գումարտակ մը մերժեց զէնք պարպել ժողովուրդին վրայ, որ կը պուռար. «Ընկերներ, մի՛ պարպէք, ձեզի համար կը կըռւինք» : Երկու գունդ վիշապազօրք ալ չէին հնազանդած երբ իրենց հրամանատարը Զօր. Պրանտէյս հրամանը բաժնէր ամբոխին վրայ կրակ ընելու :

Իրիկունը լուր առնուեցաւ թէ Պատալօնա, Թարասա, Սապատէլ և այլ տեղեր, երկաթուղիի գիծերը վերցուել, հեռագրական թելերը խորտակուել և կամուրջներ օդը հանուել էին : Սապատէլ, Մաթարօ, Կրանվէր և Բալաֆրակէլ քաղաքներուն մէջ ժողովուրդը կազմած էր Բոմբիթ մը որ տիրած էր Քաղաքապետարանին : Իրիկունն ժամը 7ին Քաթալոնիոյ ամէն կողմը գործադուլն ընդհանուր էր :

Յուլիս 27ին, ոստիկան-զինւորութեան դէմ զնելու համար ամէն կողմ պատնէշներ կանգնուեցան և ամբոխը զինաւթառանոցներէն առաւ որչափ զէնք ու ռազմամըթերք որ կար :

Յանկարծ իմացուեցաւ թէ Եսքուլայեան կրօնաւորաց մեծ ու չքեղ շէնքը կ'այրի : Հրչէշները հրդեհը մարելու շտապեցին, բայց ամբոխն արգիլեց որ գործեն : Քանի մը վայրկեան վերջը ուրիշ վանք մը բռնկեցաւ և յաջորդաբար ուրիշ շատ մը վանքեր ալ բոցերու ճաթակ եղան : Կ'երեւայ թէ զինուորական իշխանութիւնն ալ հակառակ չէր վանք ու եկեղեցի այրուելուն քանի որ ոստիկան-զինւորները ամէն բան լմնալէ ետքը հրդեհին վայրը կը հասնէին ընդհանրապէս : Նոյն գիշերը 48 եկեղեցի կամ վանք այրուեցան : Այս միջոցին Պարսելոնա բոլորովին մեկուսացած էր Սպանիոյ մնացորդ

մասէն : Հեռագիր, հեռաձայն, երկաթուղի ամէն բան խզուած էր :

Յուլիս 28ին ալ ոստիկան-զինւորներուն ու ժողովուրդին միջեւ ընդհարումներ պատահեցան և քանի մը վանքեր ու եկեղեցիներ այրուեցան : Զինւորները կ'եղբայրակցէին ժողովուրդին հետ :

Յուլիս 29ին ամէն կողմէ զօրք գալ սկսաւ. ապրտամբութիւնը բռնի ոյժով խեղդուած էր : Թնդանօթները գործել սկսան և ջնջեցին պատնէշներն ու ամբոցէն ռուժը արձակուելուն արգելք եղող տունները :

Յուլիս 30ին քաղաքին մէջ տակաւին կը դռուար թնդանօթները, բայց 31ին վաճառատունները սկսան բացուիլ : Դիտելի է որ ապստամբները վանքերն այրելու ատեն անձի կորուստ չպատճառեցին և անոնց մէջ դրտնուող կղերականները նախապէս դուրս հանեցին : Միմիայն քահանայ մը և ծեր կրօնաւորուհի մ'այրեցան, որովհետեւ իրենց տեղէն բաժնուիլ չուզելով մուխին մէջ խեղդուած էին :

Բ.

Զ Ս Պ Ո Ւ Մ Ը

Քաթալոնիոյ ամէն կողմը բաղմաթիւ ձերբակալութիւններ եղան օգոստոս 1էն սկսելով : Պարսելոնայի մէջ 204 և Սապատէլի մէջ 56 հոգի ձերբակալուեցան, ինչպէս նաև ձերբակալութիւններ եղան այն գիւղաքաղաքներուն մէջ ուր հանրապետութիւն հրատարակուած էր : Պարսելոնայի մէջ՝ օգոստ. 2ին նորէն 182 ձերբակալութիւններ եղան և ասիկա շարունակուեցաւ մինչեւ հոկտեմբերի սկիզբը. ձերբակալուածներուն թիւն էր 1200 :

Ինչպէս ամէն ձախող փորձէ ետք, այս անգամ ալ սկսան վատութիւնները, անստորագիր նամակներով և առտ վկայութիւններով եղած մատուցութիւնները :

Քաթալոնիոյ մէջ պատերազմական վիճակ հրատա-
րակուած էր, յուլիս 27ին և յաջորդ օրն ալ՝ Սպանիոյ
ամէն կողմը: Բայց մէկը պէտք էր որ վանքերու հրկիզ-
ման պատասխանատուութիւնն անոր վրայ ձգուէր: Ու-
րովհետեւ ասիկա հակակղերական արարք մըն էր, ան-
շուշտ յայտնի արդիւնքն էր առանց Աստուածի այն-
կրթութեան՝ որ Պարսելոնայի մէջ Արդիական Վարժա-
րանը և Քաթալոնիոյ մէջ միւս աշխարհական վար-
ժարանները կուտային, ուստի այս հրդեհներուն մեղքը
քաւելու համար հարկ էր որ Սպանոյ Ազատ-միտքի ա-
մենէն անուանի գլուխը իյնար: Արդէն իսկ պահպանու-
ղական թերթերը կը գրէին թէ Ֆէրրէր իր գործակեր-
պովը յառաջ բերած է Պարսելոնայի խռովութիւնները:
Զինուորական իշխանութիւնը օգոստոսի սկզբին իսկ
երթալով Ֆէրրէրի հրատարակչական տունը, Քօրթէս-
պողոտայ թիւ 596, ուր էր նաև Մանուկին բանավա-
րական կրթութեան Միջազգային Դաւանակցութիւնի կեդ-
րոնը, գրաւեց ինչ որ կը վերաբերէր նոյն դաշնակցու-
թեան և ձերբակալեց քարտուղարը Քրիսթօպալ Լիթ-
րան: Երեք ժամ հարցաքննուելէ ետք, Լիթրան ազատ-
արձակուեցաւ առժամապէս:

Ֆէրրէր ինքզինքը պահեց, իմացած ըլլալով որ Ա-
լէլայի մէջ կըսուէր թէ, զինքը հրձիգներու խումբի մը
գլուխը տեսած են Բրէմիայի մէջ, մինչ ինք հանգարտ-
նստած էր Մոնկաթ, Մաս Ժէոմինալ ստացուածքին մէջ:
Ոստիկանութիւնը գրաւած էր Դաշնակցութեան բոլոր
թուղթերը և հրատարակչական տունի գրավաճառանո-
ցին բոլոր գիրքերը, շուրջ 110,000 հատոր: Օգոստ.
11ին առաջին անգամ խուղարկութիւն մը տեղի ունե-
ցաւ վերոյիշեալ Մաս Ժէոմինալ ստացուածքին մէջ, երբ
Ֆէրրէր բացակայ, իսկ ընտանիքը ներկայ էր: Բայց ոստի-
կանները 12 ժամ չարունակ ամէն թուղթ քննելէ ետ-

քը առանց արդիւնք մը ձեռք բերելու ձգեցին դացին:
Իր պահուած տեղէն Ֆէրրէր իր բարեկամներուն գրեց:
Շառլ Մալաթի տեղեկացնելով յուլիս 26ին Պարսելո-
նայի մէջ յանկարծ տեղի ունեցած դէպքերը, ըսած է
թէ Մօնկաթ քաչուած ըլլալով բոլորովին անտեղեկ էր
եղած պատրաստութենէն և հետո մնացած էր այս գոր-
ծէն: Առանց թուականի, հաւանաբար օգոստ. 12ին,
նամակ մը զրկելով նաև Շառլ Ալպէսի ըսած է թէ,
յուլիսի դէպքերուն զրդիչ կը նկատուի իր գործը՝ որուն
դէմ սոսկալի ատելութիւն մը ցոյց կուտան կառավա-
րական բոլոր թերթերը: Ֆէրրէր այս նամակով խնդրած
է իր բարեկամէն Ֆրանսայի մէջ հրատարակութիւններ
ընել որպէս զի Սպանիոյ կառավարութեան ոճրապարտ
ժրագիրները թերեւս փոխուին և թերեւս ազատուի
կեանքը անմիջապէս հրացանի բռնուելիք մարդոց:

Ոստիկանները՝ օգոստ. 20ին դարձեալ դացին Մաս
Ժէոմինալ և հրամայեցին Սօլէտատ Վիլլաֆրանքայի,
Ժօզէ Ֆէրրէրի և անոր կնոջ անմիջապէս Պարսելոնա
երթալ և կառավարութեան տեղեկութիւն տալ յուլիսի
խռովութիւններուն նկատմամբ: Ասոնք, հրատարակչա-
կան տունի թարգմանիչ և Սօլէտատի եղբայր Մ. Ժօզէ
Վիլաֆրանքա իր երկու աղջիկներուն հետ, Մ. Քրիս-
թօպալ Լիթրան և Արդիական Վարժարանի վարիչ Մ.
Պալօնի հարցաքննուելով ազատ արձակուեցան Ալքանիդի
մէջ, ուր ժողովուրդն ասոնց դէմ զրդուած ըլլալով
ամօթալի ընդունելութիւն մ'ըրաւ: Կառավարիչը հրա-
մայեց որ Թէրրուէլ տարուին ասոնք և այնտեղ մնան:
Մաս Ժէոմինալի մէջ մարդ չիկար ալլելս, ուստի զին-
աւորական իշխանութիւնը նոր խուղարկութիւններ կա-
տարեց: Օգոստ. 27ին 6 ոստիկաններ այնտեղ երթա-
լով 3 օր և երկու գիշեր հոն մնացին: Երկու սպայ և
զինուորներ պատերը քննեցին, տեղ տեղ ալ փնցուցին,

կալուածին յատակածեւը առին, վերջապէս իբր բացարձակ տէր ուղածնին ըրին:

Պարսելոնայի բանտէն Ֆէրրէր հոկտեմբեր 7ին Ել-
Բախ թերթի տնօրէնին նամակ մը գրելով, յայտնելէ
ետքը թէ հազիւ 6 օր է որ հաղորդակցութեան արգելքը
վերցուած է իր վրայէն և արտօնուած է լրագիր կար-
գալու, որով իրեն նկատմամբ գրուած անհեթեթ լու-
րերը կարգալով ուղած է ուղղել, և գրած է. «Սուտ է
որ ո՛ր և է մասնակցութիւն ունեցած ըլլամ՝ յուլիսի
դէպքերուն: Դատաւարութեանս թուղթերուն մէջ ինծի
դէմ՝ փաստ մը չկայ, թէ և հարցաքննիչ դատաւորը շատ
աշխատեցաւ իմ մեղադարտութեանս համար փաստ գտ-
նելու: Նախ հարցաքննեց Քաթալոնիոյ ամէն կողմերը
բանտարկուած 3,000 անձերը հարցնելով թէ՛ զիս կը
ճանչնայի՞ն և թէ ինձմէ հրաման կամ դրամ առած
էին: Ո՛չ մէկը հաստատական պատասխան տուաւ: Ման-
րակրկիտ քննութիւններ կատարուեցան նաև Մօնկաթի
և Բրէմիայի մէջ, ուր ամէն բան տակնուվրայ ըրեր էի,
կ'ըսէին: Կատարուած քննութեան միջոցին շատերը կը
խօսէին զինուած խումբի մը, հրացանի հարուածներու,
տինամիթի, պայթուածի, Մօնկաթէն Բրէմիա շարունակ
երթեւեկով կառքի մը և Ֆէրրէրի հրամաններն ապրա-
տամբներուն տանելու համար անդադար գացող եկող
հեծելանաւորներու վրայ, բայց ո՛չ ոք դատաւորին
ըսաւ թէ տեսած էր զինուած խումբը, կառքը, հեծե-
լանաւորները կամ լսած էր հրացանի ու պայթուածի
ձայները: Ամէնքն ալ կ'ըսէին թէ ասոնց վրայ խօսուիլը
լսեր էին: Փաստ մը գտած չըլլալով, Մօնկաթ, տանա
մէջ նոր խուզարկութիւն մը կատարուեցաւ, թէ և եր-
կու անգամ արդէն կատարուած էր: Բայց փնտռուած
փաստը նորէն չգտնելով հարցաքննիչ դատաւորը շուա-
րած զիմեց գերագոյն դատարանի դատախազ Մ. Ու-

կարթէի որ կառավարութեան հրամանով քննութիւն մը
կատարելու համար Պարսելոնա գացած էր: Ան ալ ըսաւ
թէ Բրէմիայի բնակիչներուն պէս լսած էր որ ես վարիչն
եղեր եմ բոլոր շարժումին և թէ ինք ալ Պարսելոնայի
մէջ չըջած զրոյցներուն արձագանքը կ'ըլլար: Ասիկա
դատաւորին վերջին դիմումն եղաւ: Ասոնք լուրջ և
Սպանիոյ արժանաւոր գործընդերս են: Ամենաբուռն կեր-
պով կը բողոքեմ ոստիկանութեան ընթացքին դէմ, որ
արդէն անընդունելի ընթացք մ'ունեցաւ երեք տարի
առաջ Մատրիտի դատաւարութեանս միջոցին և ստոր-
նացաւ մինչև իսկ գրութիւններ կեղծել ինծի վնասելու
յոյսով, և որ այսօր ա՛լ աւելի գէշ արարքներու մէջ
կը գտնուի: Կը բողոքեմ նաև հագուստներս գրաւուե-
լուն դէմ: ամէն բան, նոյն իսկ վարտիք ու զլխարկ,
առին ինձմէ, եւ ստիպեցին որ խեղճ ու կրակ հագուս-
տով մը ներկայանամ հարցաքննիչ դատաւորին և բան-
տի պաշտօնեաներուն: Հարցաքննիչ դատաւորէն խընդ-
րեցի որ հագուստներս տան, որպէս զի դատաւարու-
թեանս օրը հագնիմ, բայց մերժեց այս չնորժ պատաս-
խանելով թէ իմ գոյքերս կնիքի տակ առնուած էին:
Մինչև անգամ երկու թաշկինակ չկրցայ առնել: Կը բո-
ղոքեմ նաև ամիս մը շարունակ հաղորդակցութե-
նէ զրկուած բանտարկուելուս դէմ, առողջապահա-
կան ամենագէշ պայմաններ ունեցող խցիկի մը մէջ.
եթէ քաջառողջ ու կամքի տէր մէկը չըլլայի, մին-
չև հաղորդակցութեան արգելքին վերցուելը, ողջ
չպիտի մնայի: Ո՛չ միայն ազատական և հանրապետա-
կան, այլ նաև քաղաքական կիրքերէ վեր և արդարու-
թեան գիտակցութիւնն ունեցող թերթի ամէն տնօրէնէ
կը ինդրեմ արտատպել ներկայ բողոքագիրս, որպէս զի
իմ շուրջս կաղմուած թունալից միջոցորտը փարատի և
իմ պաշտպան փաստարանի գործը զիւրանայ:»

Բնութիւնն երբ աւարտեցաւ, ֆէրրէր բարեացա-
կամ բանտապահի մը շնորհիւ յաջողեցաւ քաղաքա-
կիրթ աշխարհին հետ յարաբերութիւն ունենալ և իր
շուրջը լարուած մեքենայութիւններն իմացնել, որով-
հետեւ կը ղգար թէ կղերամիաներուն ոխը չափազանց
սաստկացած և ինք ալ կորուստի դատապարտուած է:
Հոկտեմբեր իրն բանտէն հետեւեալը գրեց իր բարեկամ
Շառլ Մալաթօի. «Օգոստ. 10-12ի նամակովս յայտնե-
ր թէ ամենեւին տեղեկութիւն չունէի Մարքի պատե-
րազմին դէմ իբր բողոք յուրիս Չնին գործադուլ հռչա-
կելու ծրագրէն, բայց չեմ գիտեր թէ ի՞նչպէս զրոյց
չըջեցաւ որ իբր թէ ես եմ անոր դրդիչը: Արդեօք Լէ-
ռուի կուսակիցն^ըը հանեցին այս զրոյցը, քանի որ
իրենց կարծիքով շարժումը Գործաւորական համերա-
խութիւնը սարքած էր եւ ես ալ իրենց թշնամի կը նը-
կատուէի, իրենց դէմ պայքարող նոյն Համերախու-
րիւնը պաշտպանելու համար: Արդեօք զրոյցը կղերա-
կանն^ըը հանեցին, ասիկա առիթ նկատելով զիս ան-
գամ մըն ալ բանտը դնելու համար: Կարծեմ երկու կող-
մերն ալ շահ ունէին ինծի միտս հասցնելու: Ինչ որ ալ
ըլլայ, չէի զգուշանար, որովհետեւ շարժումին մասնակ-
ցած չէի ամենեւին և կը կարծէի թէ զիս հանգիստ պի-
տի ձգեն: Բայց իմ ծննդավայրս՝ Ալէշա գիւղէն աղջիկ
մը գալով ըսաւ թէ, աչքովը տեսած էր զիս որ հրձիգ-
ներուն գլուխն անցած կրակի տուեր էի վանք մը: Չեմ
գիտեր թէ ո՞վ էր այս աղջիկը՝ թերեւս կրօնաւորներու
վարժարանին կամ կղերամիտի մը սպասուհին: Նախ որ
Բրէ իրայի մէջ վանք հրկիզուած չէր և ես այն ատեն
հոն չէի. ուստի յաջորդ առտուն տունէս մեկնեցայ և
բարեկամի մը տունը գացի, որպէս զի մինչեւ որ գրգը-
ռութիւնը անցնի այնտեղ մնամ: Քանի մ'օր ետքը ու-
գեցի երթալ հարցաքննիչ դատաւորին քով, որ զիս

կանչած էր, բայց բարեկամներս չձգեցին ըսելով որ 20
օր միջոց տրուած է և քիչ մ'ատեն ալ կրնայի սպասել:
Բայց օգոստ. 20ին խմացայ թէ գերագոյն ատենի
դատախազ Ուկարթէ, որ Պարսելոնայի մէջ քննութիւն
կատարած էր, թագաւորին տեղեկագրեր է թէ յեղա-
փոխական շարժումին կազմակերպիչն ես եմ եղեր: Ա՛լ
չկրցայ համբերել և բարեկամներուս յորդորին չանսալով
որոշեցի կառավարութեան դիմել և բողոքել այս զրոյց-
ներուն ու զրպարտութիւններուն դէմ: Օգոստ. 31ի
գիշերը բարեկամիս տունէն մեկնեցայ Պարսելոնա եր-
թալու համար, բայց Ալէշայի գիշերապահը զիս ձերբա-
կալեց և, հակառակ թախանձանքիս, զիս կանչող դա-
տաւորին քով տանելու տեղ Պարսելոնայի կառավա-
րիչին տարաւ: Այս դիւղացիները զիս կը ճանչնային,
բայց վայրենօրէն վարուեցան հետս, մանաւանդ մէկը՝
Պէրնատաս Միրալթա, որ մանկութեան խաղի ընկերս
էր, չուանով կապեց արմուկներս և հրացանովը զիս
սպանելու սպառնալիք ըրաւ, ըսելով թէ աշխարհի ա-
մէնէն գէշ մարդն էի: Նոյնիսկ ջուր խմելու համար թե-
ւերս չքակեցին: Պարսելոնայի կառավարիչին յայտնեցի
թէ ես անմեղ եմ, բայց անիկա ըսաւ թէ Արդիական
վարժարանի գիրքերուն քննութեան իսկ կրնար առա-
ջին պատճառներէն մէկն ըլլալ ապստամբութեան, որով
պատասխանատու էի: Ոստիկանատան մէջ՝ զիս մարդա-
չափական գործողութեան ենթարկելէ ետքը, կօշիկէս
մէնչեւ գլխարկս բոլոր հագուստներս առին: Ասիկա
պաշտօնականներն իսկ զարմացուց, որովհետեւ առաջին
անգամ ըլլալով տեղի կ'ունենար: Ինծի չյարմարելու
չափ նեղ, պզտիկ և դուրսիկ հագուստներ հագցուցին
և այս վիճակիս մէջ հարցաքննիչ դատաւորին առջեւ
հանեցին: Երկու ոստիկանի հետ զրկուեցայ այնտեղ

բանտարկեալի կառքով, որ գործաւորներու չհանդիպելու համար, երկայնաձիգ ճամբէ մը գնաց և չափէն աւելի ցնցեց: Հարցաքննիչս՝ հաղարապետ Լիվինս Ի Ֆէլքսնանտէզ հարցուց թէ յուրիս 24, 25 և 26ին ի՞նչ ըրած էի: Պատասխանեցի թէ յուրիս 24 և 25ին Մօնկաթէն դուրս ելած չէի և մանրամասն կերպով պատմեցի թէ յուրիս 26ին ի՞նչ ըրած էի Պարսելոնայի մէջ, ուր դամանքով իմացեր էի ընդհանուր գործադուլ հռչակուելը և ուր նոր դիրքի մը տպագրութեան համար բանակցութիւններ կատարեցի, ապա քալելով դարձայ Մօնկաթ: Դատաւորն ինծի հարցուց թէ ի՞նչ կարծիք ունէի գործադուլին և ապստամբութեան վրայ և թէ ո՞վ կըրնար ըլլալ անոնց ղրղիչը. ես ալ Իւմանիքի հրատարակած յօդուածները կարդալ յանձնարարեցի, դատաւորին յայտնելով որ ղրղիչներէն մէկը գրած ըլլալու է զանոնք, քանի որ այնքան մանրամասնօրէն նկարագրուած է չարժուժը: Ուրիշ բաներ ալ հարցուց, բայց կարծեցի թէ ճշմարտութիւնը միայն գտնելու կ'աշխատի, ինչպէս ամէն դատաւորի պարտքն է արդէն, ուստի յոյս ունեցայ որ երկար ատեն չպիտի մնամ բանտ: Սակայն մինչև սեպտ. 5 հարցաքննիչին երեսը չտեսայ: Սեպտ. 6ին կանչուեցայ, բայց այս անգամ դատաւորը փոխուած էր և հարցաքննութիւնս կատարեց ուրիշ հաղարապետ մը՝ Վալէրիօ Բազօ, որ թէեւ շատ բարի ու ազնիւ անձի մը երեւոյթն ունէր, բայց շուտով հասկցայ թէ զիս անպատճառ յանցաւոր հանելու կը ջանար: Զինուորական երկու բժիշկներու քննել տուաւ ամբողջ մարմինս հասկնալու համար թէ վէրքի կամ սպիւն մը հետքը կը կրէի: Այնչափ մանրակրկիտ եղաւ այս քննութիւնը որ եթէ արկածով պիտի վէրք մ'ունեցած ըլլայի փութով հրացանի պիտի բռնէին զիս: Կասկածելի բան մը չգտնելով սկսան մի առ մի քննել գլխուս

մազերը և ձեռքիս ստեւը, այրած մազ մը գտնելու նըպատակով: Եթէ կրակ կամ ճրագ վառելու ատեն մէկ մազս քիչ մը խանձած ըլլար, ասիկա փաստ պիտի նըկատուէր թէ վանք այրեր եմ: Դարձեալ խցիկս տարին զիս և սեպտ. 9ին միայն այս դատաւորն առաջին անգամ հարցաքննեց զիս: Նախ հարցուց թէ յուրիս 26ին Պարսելոնա ժողովուրդի Տունը (Լըոուի հանրապետական կուսակցութեան կեդրոնը) և յուրիս 28ին ալ Մասնու և Բրէմյա գացե՞ր էի, թէ ինչո՞ւ համար գացեր էի: Ըշմարտութիւնը ըսի, բայց կարծեմ կարեւորութիւն չտուաւ: Ընդհակառակը շատ կարեւորութիւն տուաւ ինքնակենսագրութեանս, զոր 1907ին Ֆիւռնըմօնի ղըրկեր էի Ազատ-Միտքի միջազգային Դաշնակցութեան Տարեցոյցին մէջ հրատարակուելու համար: Որովհետեւ յայտնեցի թէ քաղաքական ո՛չ մէկ կուսակցութեան կը պատկանիմ, թէ յեղափոխական չեմ և նուիրուած եմ միայն բանավարական կրթութեան, ինք ալ պատասխանեց թէ հակասութեան մէջ էի նոյն ինքնակենսագրութեանս հետ որուն մէջ յեղափոխական յայտարարութիւններ ըրած եմ եղեր: Դիտել տուի թէ կը սըխալի, քանի որ նոյն ինքնակենսագրութեանս մէջ, 1885ի յեղափոխական գաղափարներուս վրայ խօսած էի, բայց աւելցուցի թէ հիմա կրթութեան վրայ միայն հաւատք ունէի: Յետոյ շատ կարեւորութիւն տուաւ նաեւ նաժակի մը զոր 1899ին գրեր էի Լըոուի զինքը հրաւիրելու համար որ գլուխ կանգնի Սպանիոյ մէջ յեղափոխական շարժումին: Պատասխանեցի թէ այն ատեն բոլորովին բաժնուած չէի տակաւին քաղաքական խնդիրներէ: Ուրիշ նաժակի մ'ալ շատ կարեւորութիւն տուաւ, բայց ըսի թէ այդ խնդիրը քննուած ու դատուած է Մատրիտի մէջ 1906 — 07ին: Յետոյ ցոյց տուաւ հինցած թուղթ մը, յեղափոխութեան կոչ մը զոր ոստի-

կանները տանս մէջ գտեր էին : Հաւաստեցի թէ երբեք չէի տեսած այդ թուղթը և թէ չէի գիտեր ինչպէս տունս մտած ըլլալը : Թուղթին մէջ վանքերը հրկիզելու, միաբանութիւնները ջնջելու, պանքաները կործանելու խօսք եղած էր, ուստի թուղթն իրենց գործին պիտի յարմարէր, եթէ երբեք անոր հեղինակութիւնն ինծի վերագրուէր կամ եթէ զիս ամբաստանէին թէ ես ցըրած եմ այդ կոչը, ինչպէս կ'ըսէր դատաւորը : Այն ատեն հասկցայ թէ անպատճառ զիս ամէն բանի պատասխանատու բռնել կուզէին, մինչ բան մը չէի ըրած : Դատաւորին երթալէն ետքը այս թուղթին վրայ խորհեցայ և երբ 10 օրէն, սեպտ. 19ին նորէն տեսայ հարցաքննիչը, բողոքեցի թուղթին նկատմամբ և ըսի թէ ոստիկանութիւնը կամ դատաւորն դրած ըլլալու են զայն իմ թուղթերուս մէջ, քանի որ առաջին անգամ կատարուած խուզարկութեան միջոցին 12 ժամ ամէն թուղթ կարդացուելէ ետք երեք թուղթ միայն գրուած էին. — Շառլ Ալպերի կողմէ եղբօրս գրուած նամակ մը, Գոթաւորական Համերաւտութեան 900 բէգէթա փոխ տուած ըլլալուս վրայ Անսէլմօ Լօրէնցօի կողմէ գրուած նամակ մը, և Լէոուի քանի մը տարի առաջուան ծածկագրութեան մէկ բանալին : Դատաւորը խոստացաւ բողոքս նկատի առնել, բայց արդիւնք մը չտեսայ : Նոյն օրուան (սեպտ. 19) հարցաքննութեան նիւթն եղաւ յեղափոխութեան կոչի մը սեւագիրը զոր 1892ին գրեւ էի Մատրիտի մէջ գումարուած Ազատ-Միտքի համաժողովին ատեն : Դատաւորը կ'ըսէր թէ զուգարդիպութիւն կայ այն ատեն գրուածին և 17 տարի ետքը, 1909 յուլիսին տեղի ունեցած դէպքերուն միջեւ : Ի զուր դիտել տուի թէ այն գիրը չէ հրատարակուած և գրելէս ետքը միտքս անգամ չեմ բերած, դատաւորը չուզեց մտիկ ընել և մեկնեցաւ զիս անձկութեան մէջ ձգելով :

Միտքս դրի նոր հարցաքննութեան մը միջոցին բողոքել զիս անպատճառ յանցաւոր հանելու այս ձգտումին ու եղած ամբաստանութիւններուն դէմ, բայց այսօր դատաւորը դարձեալ գալով յայտարարեց թէ քննութիւնս աւարտած և թուղթերս պատրաստած է, և եթէ պիտի դատուիմ զինուորական ատենանին առջեւ. անծանօթ սպաներու ցուցակ մը ներկայացնելով խնդրեց որ ինծի պաշտպան մ'ընտրեմ անոնց մէջէն : Պարապ տեղը բողոքեցի թէ ըսելիքներ ունիմ ոստիկանութեան արարքներուն նկատմամբ, ինծի հակառակ վկայելու համար ծանօթ մէկուն դրամ տրուելուն և այն պատճառներուն վրայ որոնց բերմամբ Լէոուի կուսակիցներն ինծի հակառակ կը վկայէին : Թող չտուաւ որ խօսիմ, ըսելով թէ զինուորական օրէնքը քաղաքային օրէնքին չի նմանիր : Ուրեմն լինցած է, ա'լ պիտի դատուիմ այնպիսի մարդոց առջեւ, որոնք կը կասկածիմ բաւական ազատ միտքի տէր չըլլան : Հարցաքննիչին կարծիքով ուրիշ ծանրակշիռ խնդիր մ'ալ կայ եղբր. յուլիս 28 ին բնակարանիս մօտակայ Մասնու գիւղը գացեր էի ամիլուելու : Այնտեղ շատեր Պարսելոնայի խընդրոյն վարիչը նկատելով ուղեցին զիս տեսնել, բայց իրենց հասկցուցի թէ անգիտակ եմ դէպքերուն և թէ ես ինքս իմանալ կուզեմ Պարսելոնայի մէջ տիրող վիճակը ու շուկաներուն բացուած ըլլալը, որպէս զի գրավաճառանոցս երթամ : Այս միջոցին լուր եկաւ թէ գիւղացիները Պարսելոնայէն շոգենաւով Բրէմիա վերադարձեր են : Մասնուի Հանրապետական Գօմիթէին նախագահ Բուիկ Լարչի առաջարկեցի միասին մինչեւ Բրէմիա երթալ և լուր առնել Պարսելոնայի վիճակին վրայ : Առաջարկս ընդունելով միասին Բրէմիա գացինք, բայց շոգենաւին ուղեւորներն այնտեղ ցամաք ելած չըլլալով վերադարձանք Մօնկաթ : Բնականաբար 5—10 վայր-

կեան մնացինք Բրէժիա և բաղմութիւն մը չըջապատեց մեզ, ինչպէս կ'ըլլայ նմանօրինակ պարագաներու մէջ։ Արդ Բուիկ Լարչ իշխանութեանց յայտներ է թէ ես իրեն առաջարկեի եւ իբր թէ ինծի աջակցիլ Պարսկո-նալի շարժումին մէջ և այրել Մասնուրի վանքն ու եկեղեցին։ Ասկէ զատ Բրէժիալի գիւղապետը Գաղաս ևս յայտներ է թէ իրեն առաջարկեի եւ Բրէժիալի մէջ հան-րապետութիւն հրատարակել և այրել վանքն ու եկեղեցին, ինչ որ սուտ է։ Դատաւորը զիս զէմ յանդիման բերաւ այս անպիտաններուն հետ որոնք իրենց ըսած-ները հաստատեցին, հակառակ իմ բողոքներուս։

Բայց հարկ էր շուտով գործել, որովհետեւ յուզ-ւած հանրային կարծիքը գոհացնելու համար կառավա-րութիւնը վերահաստատած էր սահմանադրական երաշ-խաւորութիւնները, բացառութիւն ըլլալով միայն Քա-թալոնիան ուր բարոյական հանգարտութիւնը տակաւին չէ վերահաստատուած եղեր, ինչպէս ըսաւ վարչապետ Մ. Մաւրա։ Ծշմարտութիւնն այն է որ խորհրդարանը հոկտ. 15ին պիտի գումարուէր և ազատական, ռամ-կավար ու հանրապետական կուսակցութիւններուն հան-դէպ նոյն երաշխաւորութիւններն անպատճառ վերահա-տատել հարկ պիտի ըլլար։ Այն ատեն ալ Ֆէրրէր քա-ղաքային դատարանին առջեւ պիտի դատուէր, իրեն նպաստաւոր վկաներ պիտի բերէր և իր անմեղութիւնն անգամ մ'ալ պիտի հաստատէր։ Ուստի հարկ էր փու-թացնել, որովհետեւ զինուորական դատարանին առջեւ խօսելու և վկայ բերելու արտօնութիւն չկայ, շուտով գործը կը լմնայ։ Վճիռը կարեւորութիւն չունէր, այլ անոր գործադրութիւնը պէտք էր իրենց։ Ամրաչէն զօ-րաց հարկւրապետ Ֆրանչիսքօ Կալսէրան, որ Ֆէրրէրի պաշտպան փաստաբանութիւնը ստանձնեց, ինչրեց որ Ֆէրրէրի նպաստաւոր վկաներն ալ լսուին, բայց իրեն

պատասխանեցաւ թէ օրինական ժամանակամիջոցն անցած և նախաքննութիւնն ալ փակուած է։ Արդէն ինչ օգուտ պիտի ունենային այդ վկաները։

Ֆէրրէրի արտօնութիւն չտրուեցաւ հաւ 50 ֆրանք գանձել իր թղթատարական ծախքերուն գործածելու համար։ Թէեւ ամբաստանալը յարաբերութենէ զրկուած չէր, բայց դարձեալ ստիպուած էր լռելու։

Կաթոլիկ մամուլը միշտ կը յեղյեղէր թէ հրատա-րակչական տունը գրգռիչ գիրքեր միայն կը հրատարակէ։ Պաշտպան հարկւրապետը այն գիրքերուն հաւաքածոն ուղեց այս ամբաստանութեան ստութիւնը ապացուցա-նելու համար, բայց անոր այս ինչդրանքն ալ մերժուե-ցաւ, որով պաշտպանութեան ամէն միջոցներէ զրկուած էր։ Ամբաստանութեան տեղեկագիրն արդէն յայտնի կերպով ցոյց կուտար թէ ամէն գնով Ֆէրրէրը դատա-պարտել և վճիռն ալ անմիջապէս գործադրել կ'ուզուէր, որովհետեւ ատեն չկար։ Դատաւարութենէն 24 ժամ առաջ 600 թերթէ բաղկացած պարութեան հազիւ թէ առաջին անգամ ըլլալով պաշտպան սպային հաղորդ-ւեցաւ։

ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Հոկտեմբեր 9ին, առտուն ժամը 8ին պատերազ-մական ատենանը նիստ գումարեց, կազմուած Մահօնի հետեւակազօրաց գունդին դեր-գնդապետ տոն էտուար-տօ Ակուիլէ տէ լա Բալլէի նախագահութեամբ և վեց հարկւրապետներու անդամակցութեամբ։ Ատենին աջ կողմը նստեցաւ Վալէրիօ Բազօ, Նէկրինիի հարցաքն-նիչ դատաւորը, առջեւն ունենալով նախաքննութեան

անազին թղթածրարը և ալ՝ աւելի խոշոր՝ իր տեղեկա-
գրութեան տետրակը։ Ընդհանուր դատախազ հետեւա-
կազօրաց հարիւրապետ տոն ժէզիւս Մարի Բաֆալէս
նստեցաւ հարցաքննիչ դատաւորին ու ատենանիւ մէջ-
տեղը մասնաւոր սեղանի մ'առջեւ։ Չախ կողմը դրուած
ուրիշ սեղանի մ'առջեւ ալ նստեցաւ ամբաստանեալին
պաշտպանը, ամբաշէն զօրաց հարիւրապետ տոն Ֆրան-
չիսքօ Կալսէրան։

Նախագահը յայտնեց թէ ատենը կազմուած է և
կանչեց ամբաստանեալ Ֆրանչիսքօ Ֆէրրէր Կարտիան,
որ հանդարտիկ ներս մտաւ զօրաց երկու շարքերու մէջ-
տեղէն։ Ֆէրրէր գլխով բարեւեց և նախագահին հրա-
մանին հնազանդելով իր պաշտպանին ու հարցաքննիչ
դատաւորին մէջտեղը դրուած աթոռի մը վրայ նստե-
ցաւ իրեն տրուած խեղճուկրակ հաշուսանքով, որուն
համար թէեւ ներդուլթիւն խնդրեց, բայց նախագահն
անմիջապէս ընդհատեց անոր խօսքը։ Հազարապետ Վա-
լէրիօ Բազօ կարդաց իր տեղեկագիրը, որ 30 էջէ աւելի
էր և որուն մէջ մարդկային ամէն ամօթապարտ վատու-
թիւն թխմուած էր։ Յայտնի էր թէ կասկածի մատնուե-
լու երկիւղէն դրդուած կամ զոնք ջախջախելու վատու-
թենէն սղաւած գիւղացիներ գիւղերու տարածայնու-
թիւնները յայտնեց էին, ուրիշներ ալ Ֆէրրէրի վրայ
ձգել ուզած էին պատասխանատուութիւնը այնպիսի
արարքներու որոնց համար իրենք ամբաստանուած և
մեղապարտ էին։ Ամենեւին չկար սնկեղծ ու արժանա-
հաւատ վկայութիւն մը, որ ցոյց տար թէ Ֆէրրէր նիւ-
թապէս կամ բարոյապէս մասնակցութիւն ունեցած է
յուլիսի դէպքերուն։ Այս տեղեկագիրին համաձայն
Պարսիկոնայի ոստիկանապետը յայտարարեց թէ Ֆէր-
րէր Մատրիսի մէջ դատուելով ազատ արձակուելէ ետք
Բարիզ գացեր և Աշխատանքի Դաշնակցութեան ամէնէն

գործօն տարրերէն մէկն եղեր է, և թէ Լոնտոնէն Սպա-
նիա վերադարձեր է ճիշդ խռովութիւնները ծագելու
միջոցին։ Ոստիկան-ղխուորներու դասապետ Մանուէլ
Վէլասքէզ յայտնեց թէ Ֆէրրէր շատ անգամ Մասնու-
երթալով ամբոխին ճառախօսեր և փորձեր է խանդա-
վառուողները համոզել որպէսզի զէնք առնելով պաշտ-
պանն իրենց եղբայրները, մինչ նոյն գիւղացի ուրիշ
վկաներ ամէնքն ալ հաստատած են թէ Ֆէրրէր յուլիս
28ին միայն մէկ անգամ Մասնու գացած է ամիլուելու
և ոչ ոք դատուած է այն ամբոխէն, որուն իւր թէ ճա-
ռախօսեր է։ Մասնուի սպիրիչն ալ ո՛վ գիտէ ի՛նչ չար-
ժառիթներու հնազանդելով, բայց մանաւանդ վախէն
սարսափանար, զիրար հակասող երկու վկայութիւններ
տուած է։ Բրէմիայի քաղաքս վետը, որ քաղաքապե-
տական ժողովի անգամ Սա՛նիէի կողմէ ամբաստան-
ւած և օգոստոսի սկիզբէն բանտարկուած էր, բունութիւն-
ներու և իր ճիշդութիւններու մասնակցած ըլլալուն հա-
մար, ըսեր է թէ ինքզինքին Ֆէրրէր անուընդ տուող
մարդ մը զինքը հրաւիրեր է չարժումին մասնակցելու։
Չարմանալի է որ դատաւորը չէ հաճեր այս մարդը Ֆէր-
րէրի դէմ հանելով ճշգրելու թէ իրաւ ամբաստանեալն
է իրեն հետ խօսող անձանցիւր։ Բուիկ Լարշ, որու մա-
սին կարդացինք նաեւ Ֆէրրէրի իրեն բարեկամին՝ Շառլ
Մալթթօի գրած նամակին մէջ, վկայեց թէ՝ Ֆէրրէր,
զոր 23 տարիէ ի վեր տեսած չըլլալը խոստովանած է,
զաղտնի կերպով առաջարկեց թէ Մասնուի վանքին այ-
րել, մինչդեռ այս մարդը 19 վկաներու կողմէ հրձիգու-
թեամբ ամբաստանուած է և օգոստոսի սկիզբէն ի վեր
բանտարկուած ըլլալով ինքզինք ազատել կը ճգնէր։
Ուրիշ գիւղացիներ ալ առանց փաստ տալու ըսեր էին
թէ Ֆէրրէրի և Լարշի Բրէմիայէն մեկնելուն և քիչ մը
վերջը հրդեհներն սկսուելուն միջեւ անպատճառ առնչու-

Թիւն մը ըլլալու է : Տեղեկագիրին մէջ բառացի յիշատակուած էր նաեւ այն յեղափոխական յայտարարութիւնը, որ Ֆէրրէրի տունէն գտնուած էր անոր ընտանիքին բացակայութեան ատեն եւ առաջին երկու խուզարկութիւններէն ետք : Այս տեսակ հիմերու վրայ հիմնուելով մասնաւոր վճիռը արձակուեցաւ :

Ք.

ԱՄԲԱՍԱՆԱԳԻՐԸ

Ասով չէր վերջացած սակայն . Ֆէրրէրի կորստեան շահախնդիր ու պահպանողական մամուլին կողմէ գրեզնուած մարդոց այս կարծիքներուն, կեղծ վկայութիւններուն վրայ հիմնուած պահանջմագիր մը կարգաց նաեւ ընդհանուր դատախազ Ժէզիւս Մարին Բաֆայէէս հարկւրապետը, որ յիշեց նաեւ ուրիշ վկայութիւններ : Օրագրող մը, Մանուէլ Բոսիմէնէս ըսած էր թէ իր կարծիքով ապստամբութիւնը ծագեցաւ նախաձեռնութեամբ Գործաւորական Համերաշխութեան, որուն վարիչներն են եղեր Ֆէրրէր և Հակաղինուրական Դաշնակցութիւնը : Բաղադրապետական խորհուրդի անգամ Վէրտակէր ըսեր է թէ ղէպքերը տեղի ունեցան անիշխանական տարրերու նախաձեռնութեամբ, որոնք գրեզնուած էին Ֆէրրէրի և Փապու անունով մէկու մը կողմէ, թէեւ միջոց չէ ունեցեր այս լուրը ձգելու, որուն ձգողութեանը կը հաւատայ սակայն : Տոն Պր. Բօլտէֆօրաս հաւաստեր է թէ յուլիս 27ի իրիկունը Ռամպլա հրապարակը տեսեր է խումբ մը մարդիկ հաւաքուած մէկու մը հրամանին տակ և կարծեր է թէ այս հրամայողը Ֆէրրէրն է, զոր լուսանկարէն միայն կը ճանչնար : Զինուորներ յուլիս 28ին Ռամպլա հրապարակը կապառոյն հագուածով և յարդեայ դիտարկով մէկը տեսած էին և հարցաքննութեան միջոցին ալ ըսեր էին թէ Ֆէրրէր այն մարդուն կը նմանի : Վերջէն

ձերբակալուած և նորաձեւ ռէվոլվէր կրող անձեր ալ ըսեր էին թէ այս ղէնքերն իրենց տուեր է կապառոյն հագուածով նոյն մարդը, մինչ յայտնի է որ Ֆէրրէր մոխրագոյն հագուածով յուլիս 28ին հետիտան գացած էր Մասնու և Բրէմիա : Ասոնցմէ զատ դատախազը յիշեց նաեւ շատ մը ենթադրութիւններ ու կասկածներ : Յիշեց նաեւ Ֆէրրէրի ինքնագնահատութիւնը, որուն վրայ խօսած ենք արդէն և որուն մէջ իբր թէ յեղափոխական գողափարներ յայտնած է : Իբր փաստ ցոյց տուաւ նաեւ 1892ին Ֆէրրէրի և Լէուրի միջեւ գոյուլութիւն ունեցող ծածկագրութեան բանալին, որուն համար եղրակացուց. «Ասիկա միթէ չի՞ յայտնի կաղմակերպողը, հրամանատարը, պետը» : Վերջապէս օգոստ. 27ին իբր թէ Սօնկաթի Մաս Ժէռմինալ ընկարանին մէջ գտնուած յեղափոխական յայտարարութիւնները վերլուծեց : Ոստիկանութեան կողմէ օգոստ. 11ին երեք վկաներու ներկայութեան կատարուած քննութեան միջոցին չգտնուելով, ապա օգոստ 27ին, նախապէս ամէն վկայ հեռացուելէն ետքը, գտնուած այս չրջաբերականներուն, ընդհանուր դատախազը, մեծ կարեւորութիւն տուաւ, ըսելով թէ անոնցմով պահանջուած է ջնջել գոյուլութիւն ունեցող ամէն օրէնք, վտարել կամ աքսորել կրօնական բոլոր միաբանութիւնները, փլցնել եկեղեցիները, այրել վանքերը, գրաւել Պանքան ու երկաթուղիները : Դատախազը խնամով ու մանրամասնօրէն վերլուծեց այս ամէնքը և առանց իսկ յայտնելու թէ ինչ պարագաներու մէջ գտնուած է և առանց միտքէն անցնելու թէ ոստիկանութեան մէկ հնարքը եղած ըլլար, յայտնեց թէ ապստամբապետ մը միայն կրնար իր տունը պահել նմանօրինակ թուղթ մը : Մեքենայով գրուած այս յայտարարութեան մէջ երեք ատուախաղներ ձեռագիրով սրբագրուած էին և ծիծաղելի նկատեց որ ապրս-

տամբապետ մը յեղափոխութեան ատեն այսքան հոգածու եղած ըլլայ ուղղագրութեան: Երկու մասնագէտներ այս երեք գիրերը քննելէ ետք յայտնեցին թէ թերեւս Ֆէրրէրի նամակները գրող ձեռքը ըրած ըլլայ նաեւ այս երեք սրբագրութիւնները, առանց սակայն վճռական կերպով հաստատելու: Դատախազին համար այսքանը կը բաւէր, ըսաւ թէ մասնագէտները կը հաւատեն թէ նոյն սրբագրութիւնները Ֆէրրէր ըրած է, քանի որ երեք գիրերը կը նմանին անոր նամակներու ձեռագիրին:

Վերջապէս հետեւեալ կերպով եզրակացուց ընդհանուր դատախազը և ներկայացուց իր պահանջումը.

«Ապահովաբար հրձիգութեան և այլ արարքներու ամէն մէկը իր գլխաւոր հեղինակն ունեցած է, բայց մինչեւ հիմա անձանօթ մնացած են անոնք, քանի որ այս մասին դատի ենթարկուած անհատներ չեն դատուած տակաւին: Հետեւաբար մէկ միջոց մը կը մնայ մեզ, այն է՝ գործադրել զինուորական օրէնքին 242րդ յօդուածին Բ, հատուածը յայտարարելով թէ՝ նմանօրինակ արարքներու համար, ելեւնախան ու քաղաքային տեսակէտներու զօրութեամբ, պատասխանատու է ամբաստանեալ Ֆէրրէր Կարտիան, իբր գլխաւոր պետապետամբութեան. քաղաքային պատասխանատուութիւնը իրապէս գործադրելու է նաեւ ամբաստանեալին ինչքերուն վրայ: Յանուն Թագաւորին, Աստուած պահէ զինքը, կ'եզրակացնեմ մահու պատիժ պահանջելով Ֆէրրէր Կարտիայի համար»:

Պ.

ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆԸ

Այս ընթերցումէն ետք վրէժխնդրութեան տիրող ոգին հասկցուած էր, այլեւս հարկ կը մնա՞ր պաշտպանողականի և միթէ սպայ մը պիտի համարձակէ՞ր վը-

տանգել իր ապագան: Արդէն 24 ժամէ ի վեր ստացած ըլլալով 600 մեծագիր էջէ կազմուած պարութեան հասկընալու վիճակին մէջ էր թէ ինչ մեծ վատութեան մը կը զոհուէր իր պաշտպանեալը:

Վերջապէս ոտք ելաւ հարիւրապետ Ֆրանչիսքօ Կալսէրան և կծու բառերով այսպէսն այն ամօթալի պարմանները որոնց մէջ բացուած էր այս խայտառակ դատը: Մարդկային քաղաքակրթութեան անունով փորձեց Ատեանը բարձրացնել իր պաշտպանեալին գլխուն վրայ կուտակուած կղերի ատելութիւններէն վեր: Պարզեց այնքան բարձր տեսութիւններ, որոնք ատակ էին յուզելու Ֆէրրէրի հանդէպ ամէնէն աւելի լարուած միտքերն իսկ, և և կաշղաց պաշտպանողական մը որ դատական պերճախօսութեան ամէնէն յուզիչ մէկ էջը պիտի կազմէ:

«Ամէնէն առաջ յայտնեմ այս դատին պարագաները, ըսաւ Ֆէրրէրի պաշտպան հարիւրապետը: Հարցաքննութեան միջոցին ամբաստանեալին թշնամիներն ամէնքն ալ վկայած են, անոր վնասող անանդն ամէն ամբաստանութիւն ընդունուելով կցուած է նախաքննութեան տեղեկագիրին, խնդրին վրայ աւելի կամ պակաս տեղեկութիւն ունեցող իշխանութեանց կարծիքը աւանուած է, աքսորուած են ամէն անոնք որոնք պիտի կրնային լուսաբանել ամբաստանեալին կեանքը, սովորութիւնները եւ աշխատութիւնները. փաստեր ուղեցի եւ զլացան, դարձեալ չուղեցին լսել այն վկաններ որոնք ամբաստանեալին նպաստաւոր կերպով պիտի խօսէին, պատրուակելով թէ օրինական ժամանակամիջոցն անցած է: Ուրեմն արդէն վերջացած դատի մը հանդէպ կը դանեմ ինքզինքս, մինչ հարցաքննութեան միջոցին երբեք չէ փնտռուած ճշմարտութիւնը, այլ միայն հակառակ վկաններ փնտռուած եւ այս նպատակով դիմում

եղած է Ֆէրրէրի քաղաքական թշնամիներուն, որոնք ամէն միջոցներով փորձեր են սեւացնել պաշտպանեալս : Բայց չկարծէք թէ զինաթափ եղած կամ վատած եմ երբ բողոքի շնչով եւ հանդարտօրէն կը պարզեմ այս իրողութիւնները : Խոչընդոտները սրեցին իմ կորովս եւ, տրամաբանութեան վրայ հիմնուելով, եթէ երբէք կամքիս համապատասխանեն նաեւ կարողութիւններս, կը յուսամ թէ ամբաստանութիւններն ինքնին պիտի ոչընչանան եւ դուք ալ ինծի հետ պիտի խոցտակէք այն անարժան ճնշումը, որ ատենէ մ'ի վեր ամէն բանի վրայ կը ծանրանայ այս դատէն հեռացնելու համար ճշմարտութիւնը եւ տրամաբանութիւնը : Յետաշրջական բոլոր տարրերը միացած են պաշտպանողական դասին եւ այս միութիւնը ուռուցիկ կերպով կը կոչուի բարեկարգութեան կուսակցութիւն, որ սակայն իր անձնասիրութիւնովը թերեւս յառաջ բերաւ յուլիսի դէպքերը : Արդ այս տարրերն այն օրերուն մէջ իրենց գործած վատութիւնը ծածկել ուղեցին պաշանջելով որ անգթօրէն պատժուին իրենց հակառակորդները եւ անպատճառ թափուի անոնց արիւնը : Իրենց թերթերուն մէջ միշտ նոյն եղերական շարթուան դէպքերը կը յիշեն եւ իբր փաստ առնելով ապստամբներու կողմէ երէցի մը խոչտանգուելը, եթանասնամեայ կրօնաւորութիւնի մը անպատուելիլը, բարեպաշտական զայրոյթ մը կարծեցնել կ'ուզեն իրենց ոխն ու քէնը : Այս պայքարը ուղղուած էր գլխաւորաբար Ֆէրրէրի անձին դէմ, թէ ատելութեան եւ թէ երկիւղի բերմամբ, որովհետեւ կը վախնային որ Ֆէրրէր հիմա գոցուած իր Արդիական Վարժարանին մէջ կամ իր հրատարակած գիրքերովը գործաւորներուն կրթութիւն կուտայ եւ թերեւս ճնշուածները կը լուսաւորուին, կ'ընդլզին, եւ մարդկային ցեղի անարժան լուծ մը կը թօթուեն իրենց վրայէն : Անոր

գիրքերէն կտորներ հրատարակուեցան պարզամիտներուն հաւատացնելու համար թէ այս գիրքերուն մէջ մի միայն անխիստանութեան վրայ խօսուած է, սա պարզ պատճառով որ կրօնքի ուսուցումը վտարուած էր անոնց մէջէն : Այս պայքարն իր արդիւնքը տուաւ եւ անոր բերմամբ պաշտպանեալս հրէշալին հանգամանք մ'առաւ : Պաշտպանեալիս չափ մարդկութեան անարդարութիւններուն վարժուած չեղող մէկը չուտով պիտի ընկճուէր այս պայքարին հանդէպ, որուն ներշնչումով գծուած մատնութիւններ եղան, ոստիկանութեան համար միայն կարեւոր :

«Յաւալի է որ նախաքննութեան տեղեկագիրին մէջ յիշուած չէ նաեւ Մատրիտի դատարանին վճիռը, որով թագաւորին դէմ կատարուած մահափորձէն ստաջ, Ֆէրրէրի արարքներն ու թուղթերը անօգուտ տեղը դարձեալ իբր փաստ նկատուեր եւ խնդիրը կնճառուեր է : Նոյն դատավճիռն իսկ 20 տարի առաջուան յայտարարութիւններու եւ նամակներու տրուած կարեւորութիւնը ջնջած է : Բայց հաւանաբար ասոնք դարձեալ յիշուեր են ներկայ հանդիսաւոր պարագաներուն մէջ, սաստկացնելու համար հանրային կարծիքը՝ որ Ֆէրրէրը կ'ամբաստանէ ի, գաղափարներովն ու արարքներովն իբր սոսկալի, ինչ որ կրնայ խանգարել արդարութեան պայծառ ընթացքը : Վերաքննութեան որոշում չտուած դատի մը վրայ անդադառնալ անկարելի է, անհեթեթ անարդարութիւն մը պիտի ըլլար, հայտնի քննուած դատի մը մէջ դատապարտութեան առիթ նկատել թուղթեր, որոնք կարեւորութեանէ զուրկ վճռուած են նախընթաց դատավարութեան մը միջոցին :

«Բոսկոն լրագիրը ամէն կերպով հաստատած էր թէ գործաւորները կը պաշանջէին Սպանիոյ վերածնունդն իսկ, բայց յետոյ նոյն գործաւորներուն նկատմամբ տար-

քեր ընթացքի մը հետեւեցաւ, մինչեւ անգամ քաջալերելով անոնք՝ որոնք նոյն թերթին կողմէ չափադործողներ կոչուած էին, ուստի թերթին դէմ պայքար մը բացուեցաւ Գործաւորական Համերաշխութեան կողմէ, որուն քիչ մը դրամ փոխ տուաւ Ֆէրրէր: Անոր այս փոխաւորութիւնը բաւական եղեր է զինքը նկատելու արմատական կուսակցութեան թշնամին, մինչ Ֆէրրէր այս կուսակցութիւնը միշտ պատուած է և անոր վարժարանները կազմակերպելով, իր այդ թշնամիներուն կողմէն իսկ «Ժողովուրդին օգտակար» ճանչցուցած է: Եւ այս մարդիկն ամենեւին խղճի խայթ չղգալով սուտ ու զզուելի վկայութիւններ տուին օժանդակելու համար Ֆէրրէրի թշնամիներուն: Ահա՛ թէ որոնք են այն տարրերը որ ամբոխավարութեան, անձնասիրութեան, ատելութեան, ապերախտութեան բերմամբ միացեր և կազմեր են հակաֆէրրէրեան շարժումը: Ասոնք նախ բանասերկել տուին պաշտպանեալս և հիմա իրենց ցած ու ստոր արարքները կը շարունակեն անոր անմեղութիւնը տարակոյսի տակ պահելու համար, որպէս զի անիկայ կարող չըլլայ այլեւս իրենց ծրագիրները խանգարելու խաղաղասէր ու կրթիչ գործունէութիւնովը: Այսքան գիտակից կերպով պատրաստուած մեքենայութիւններ ազգամեծ են արգեօք հարցաքննիչ դատաւորին վրայ: Այո՛, և իմ կարծիքովս մինչեւ չլացնելու անտիճան գրգռած են անոր նախանձախնդրութիւնը:

«Հարցաքննիչը, դատախազը և այս դատը քննող անձերուն մեծ մասը չեն ուզած ըմբռնել թէ յեղափոխութիւն ըսուած ախտին տարածումն ու ընթացքը, անմեղ էակներու պատճառուած չարիքները, գործաւորական կեդրոններու մէջ տեղի ունեցած պայքարները, ասոնց ամէնուն ընթացքը ուղղելու, գոնացում ու վերջ մը տալու համար կը պակսէր գլուխ մը, հանձարեղ

միտք մը. տարրեր տարրերէ կազմուած այս հոսանքին ոյժը հասկցած ըլլալով, անոր մղումին պատճառները յայտնեցի ծանօթ իրողութիւնները քննելէ առաջ: Ֆէրրէր իր վստահութեամբը զիս պատուելէն ի վեր, այսինքն ուժ օր շարունակ, այնքան պատրաստ էր կրեցի որ լիովին յեղաշրջուած եմ: Արդի ընկերութեան մէջ այնքան ստորին մակարդակ մը կայ, այնպիսի անկայուն վիճակ մը կը տիրէ, ազնիւ գաղափարներ այնչափ քիչ են և տգեղ կիրքեր այնչափ առատ են որ շատ մեծ վստահութիւն մ'ունենալու եմ դատարանիդ, որպէս զի ձեր ուղղամտութեան, ազնիւ զգացումներուն ու բարեկացկամութեան վրայ յոյսս չկորսնցնեմ և հակառակ ամէն բանի տակաւին հաւատամ թէ ատենադ. ուշադրութեամբ պիտի ունկնդրէ դուզնաքեայ փաստին զոր (600) էջերէ կազմուած պարութեայէ մը կրցայ քաղել 24 ժամուան մէջ:

«Ֆէրրէրի ընդդիմադիր ոյժերուն ճնշման տակ Արդիական Վարժարանը գոցուած էր իբր կեդրոնը մեծապէս վնասակար վարակման մը, ուստի անիկա մտածեց հրատարակութիւններ ընելով շարունակել կրթիչի իր դերը և հիմնեց Հրատարակչական տունը: Այսպէս զինքն յատկանշող յարասեւութեան ոգիով անիկա ձեռնարկեց հրատարակել արտասահմանի մէջ լոյս տեսած բազմաթիւ գիրքեր և փտած աւանդութիւններու դէմ պաշտպանեց տրամաբանութիւնն ու անոր իրաւունքները: Այս կերպով յարաբերութեան մտաւ ուրիշ երկիրներու գրագէտներուն ու փիլիսոփաներուն հետ, հազարաւոր հատորներ ունեցաւ և իր հրատարակչական ձեռնարկին կարեւորութիւնն աւելնալով ուշադրութիւն գրաւեց, ինչ որ դժբաղդութիւն մը եղաւ իրեն համար: Իր թրշնամիները տեսնելով որ իր յարաջացեալ, բայց բանա-

վարական գաղափարներն իրեն համար ճամբայ մը կը բանան, անոր վարժարանը գոցած ըլլալով միայն չեն բաւականանար և հիմա ալ կ'ուզեն բոլորովին ազատիլ իրմէն և խեղդել իր գաղափարները, մոռնալով որ այս գաղափարները միակ գանկէ մը չեն բղխիր, այլ պիտի պահեն իրենց թուիչը, և կանուխ կամ ուշ անգուսպ հեղեղի մը պէս պիտի տապալեն հաւատաքննութեան թումբերը որոնք քիչ մ'ատենուան համար տակաւին կը տոկան նոյն գաղափարներու յառաջդիմութեան... :

«Ամէնքդ ալ թերթերուն մէջ կարդացիք թէ Մասնու և Բրէմիա ևս մասնակցեցան Պարսիստայի մէջ կատարուած շարժումին, բայց Բուիկ և Գաղաս չընդիմացան դէպքերու ընթացքին, թէեւ մէկը բարոյական, իսկ միւսը նիւթական իշխանութիւն ունէին, ուրեմն ենթադրելի է որ անոնք ալ կուսակից եղած ըլլան օրէնքի հակառակող նոյն դէպքերուն : Ասոնք ալ բանտարկուեցան, բայց ներկայ դատին համար իրենց տուած վկայութիւնները վարձատրուելու նպատակով և անձնաւորութեան մը պաշտպանութեան չնորհիւ ազատ արձակուեցան, մահուան գիւղը նետելով Ֆէրրէրի պէս մէկը, որ կողմնակցութիւն երբէք չի վայելեր այսօրուան ազդեցիկ տարրերուն կողմէ, ճիշդը խօսելով այս տարրերը կ'ատեն զինքը և զո՞ պիտի ըլլան եթէ ընկճուին իրենց թշնամիները : Այս բեռը շատ ծանր կը ճնշէ մարդու մը վրայ որ միակը մնացած է այդ բեռին բոլոր ծանրութիւնը կրելու համար...» :

Պաշտպան հարիւրապետն ապա քննեց իբր փաստ ներկայացուած երկու յայտարարութիւնները, որոնք ստորագրուած չէին և որոնք սակայն քօղածածուկ պարագաներու մէջ գտնուեր էին ոստիկանութեան կողմէ, երբ Ֆէրրէրի կամ անոր մարդոց բացակայութեան ատեն տեղի ունեցած է : Խուզարկութիւնը Ֆէրրէր չէ ըն-

դունած որ այն գիրերն իրեն վերագրուին և մանաւանդ որ անոնց պարունակութիւնը որչափ ալ անիշխանական գաղափարներ պարունակեն անկարելի է որ յուլիսի դէպքերուն հետ յարաբերութիւն ունենան, ինչպէս կը կարծուի :

«Յարմար նկատեցի ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել այս խախուռ ու փտած գետնի վրայ, զոր երբէք չեմ թոյլատրեր, եւ որպէսզի մեղսակից չըլլամ անկէ յառաջ եկած ցեխին ու այնքան ստորնութեան. միայն թէ պարութային մէջ նշանակուած երկու կէտերու վրայ պիտի ծանրանամ դարձեալ : Նախ մեքենայով գրուած թիւ 29 թուղթին վրայ ձեռքով եղած սրբադրութիւնները ենթարկուեր են մասնագէտներու քննութեան և անոնք կարծիք յայտներ են թէ՛ Ֆէրրէր, իր ձեռքովն ըրած է այս սրբագրութիւնները, թէեւ հասաւոր ու բացորոշ բան մը չեն ըսած, և ասիկա մեծ փաստ մը նկատուած է ընդհանուր դատախազին կողմէ : Երկրորդ կէտը բոլորովին տարբեր է. վերոյիշեալ երկու յայտարարութիւններն իբր անտիպ նկատել կամ գէթ արդի ապստամբութեան հետ կապ չունեցող նկատել հարկ է, քանի որ հարցաքննիչ դատաւորը ապստամբութեան վերաբերեալ բոլոր դատերուն մէջ փնտռած և չէ գտած միակ վկայութիւն մ'իսկ որ Ֆէրրէրի դատին հետ յարաբերութիւն ունենար : Ապստամբներու տուններուն մէջ կատարուած խուզարկութեան ատեն չէ գտնուած նաև ամենադոյզն փաստ մը թէ այս գիրերուն մէջ ընդօրինակութիւնը կամ դանոնք յիշատակող ուրիշ չըջաբերակա մը ցրուած կամ տարածուած ըլլար :

«Ամփոփելով խօսքս կըսեմ թէ իր բանավարական գաղափարներուն համար հետապնդուած, ծայրայեղու-

Թեամբ ամբաստանուած, Ֆրանչիսքօ Ֆէրրէր, որ զգուցելի
ոճիւրի մը համար կասկածի մը ենթարկուած է, որ իր
վարժարաններուն գոցուիլը տեսած է, որ աղմկարարու-
թեան հաւար միշտ նախատուեցաւ, վերջապէս Ֆէրրէր
անձնատուր չըլլար, զինադուլ չուզեր, որովհետեւ փո-
խանակ մասաներու հրամայելու, զանոնք կը կրթէ, ժո-
ղովուրդին կը դիմէ և զայն կ'ուզէ դէպի տրամաբա-
նութեան շողչողուն վառարանը, մարդկութեան ճշմա-
րիտ նպատակակէտը ցոյց կուտայ, կը փնտռէ, կը խորհի,
կը տրամաբանէ, գիտութիւն կը բաշխէ իբր միակ դէնքը
այս մարդկութեան ապագայ ապստամբութիւններուն:
Իսկ որ մանրամասնօրէն տեսանք թէ ամենեւին չէ մաս-
նակցած այն ցոյցներուն ո՛չ իբր պետ, ո՛չ իբր դրդիչ, ու-
րեմն պէտք է ճանչնալ անոր անմեղութիւնը, ազատ
աւճակել զինքը որ իր ընտանիքին գիրկընդխառնումնե-
րուն մէջ երթայ պատմէ իրեններուն ու օտարներուն
թէ արդարութիւնը ի՞նչպէս կը գործադրուի սպանիական
բանակին մէջ: Չեմ ծածկեր թէ ատենադ իմ խնդրան-
քիս հաւանելով իր քաջասրտութիւնը տարակոյսի պի-
տի ենթարկուի անոնց կողմէ՝ որոնք ատելութեամբ կու-
րացած, չեն կարող մակաբերել առանց պատիժի արդա-
րութիւն մը. բայց շատ ատեն չպիտի անցնի որ տրա-
մաբանութիւնը պիտի յաղթանակէ, և այսօրուան կոյ-
րերը պիտի ծափահարեն ատենանիդ հաստատամտութիւնը:
Եւ եթէ արդարութեան լոյսը դադրած է իր փայլը ցուց-
նելէ, յիշեցէք թէ հանրային կարծիքին ծափերն ալ
ունին իրենց դառնութիւնը և յառաջ կը բերեն ներքին
խզճի խայթեր, բայց ընդհակառակը խզճի ուրախու-
թիւնը կը փոխարինէ ատկէ յառաջ եկած արհամարհանքը:

Ասոր համաձայն գործեցէ՛ք, աւելի բան չեմ ու-
զեր:»

ՖԷՐՐԵՐԻ ԶԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ատենախն նախադա՛նը Ֆէրրէրի հարցուց թէ բանիք
մը ունի: Ֆէրրէր պատասխանեց թէ յուլիսի դէպքե-
րուն համար եթէ կը դատուի, վստահ է որ անպարտ
պիտի արձակուի, որովհետեւ անարդար պիտի ըլլար
զինքն ամբաստանել իր կեանքին վերջին 20 տարիներուն
տեղի ունեցած դէպքերուն համար: Ֆէրրէր խօսքը շա-
րունակելով ըսաւ թէ Սպանիոյ Պանքային մէջ 90,000
բէղէբասի (ֆրանք) վաճի մ'ունէր, որուն 70,000ը ծախ-
սած էր հրատարակչական տան, ուրեմն տակաւին 20
հազար բէղէբաս ունէր Պանքային մէջ և եթէ յանցաւոր
եղած ըլլար անշուշտ իր դրամը պիտի առնէր, բայց
անմեղ ըլլալուն համար չէ առած: Ամէնէն վերջն ըսաւ
թէ դարուս սկիզբէն ի վեր վարժարանական հարցով
միայն կ'ըզբաւուրէ և թէ իր գաղափարին միակ սեւե-
ռակէտն է Սպանիոյ ժողովրդականութեան մակարդակը
բաձրացնել և ասոր համար իր ամէն ջանքերն ալ կը
ձգտին ուսմունք, կրթութիւն և բարոյական զարգա-
ցում տարածելու:

Ցոյցի համար կատարուած այս դատավարութիւնը
վերջացած ըլլալով պատերազմական ատենը մեկուսա-
ցաւ իր վճիռը տալու համար: Բայց նախապէս մամու-
լին միջոցաւ յայտարարուած էր թէ վճիռը զինուորա-

կան ընդհանուր հրամանատարին : կողմէ վաւերացուելէ ետքը պիտի հրապարակուէր . բայց մահուան պատիժը գործադրուելէն ետքը միայն պաշտօնապէս հրատարակուեցաւ նոյն վճիռը : Դատաւարութեան յաջորդօրն իսկ , Անգլիոյ թերթերէն զատ , Եւրոպայի միւս թերթերն աւելնքն ալ գրեցին թէ վկաներն օրինաւորապէս ներկայացեր էին դատարան և երես առ երես բերուած էին ամբաստանեալին հետ , որ նոյնպէս հրապարակով հարցաքննուած էր : Սակայն Թայմզի մասնաւոր մէկ թըղթակիցը ներկայ գտնուած էր դատաւարութեան և իր թերթին տեղեկութիւն հաղորդած էր թէ միայն բաւականացան կարգալով մէկ քանի մարդոց վկայութիւնները և ամբաստանեալին հարցաքննութեան մէկ քանի մասերը :

Ինչպէս կարելի եղաւ ամբողջ աշխարհի մէջ տարածել այսքան սուտ լուր մը :

Շուտով բաղատրուեցաւ .

Սպանիական հեռագրական գործակալութեան մը պաշտօն տրուած էր տեղեկութիւն հաղորդել այս դատին վրայ և Մ . Մաւրայի կառավարութիւնն ալ դրամով կաշառած էր այդ գործակալութիւնը :

Բայց ամէն բան լմնցած չէր տակաւին . հարկ էր նաեւ վճիռը ենթարկել Պարսկոնայի զինուորական հրամանատարին , պատերազմական վերին ատեանին և նախարարաց խորհուրդին հաւանութեան : Հոկտեմբերի 10ն էր և խորհրդարանը պիտի գումարուէր 13ին , ուստի հարկ էր փութացնել գործը : Հոկտեմբեր 11 , Բլ . գիշերը Ֆէրրէր փոխադրուեցաւ Մօնդեռլիի ամբոցը :

Վերջին անգամ մ'ալ Քորդէս փողոցի իր հրատարակչական տան մօտէն անցուելով , կառքով տարուեցաւ լերան ստորոտը , ուրիշ հետիոտն առաջնորդուեցաւ մինչեւ ամրոց հաղարապետի մը հրամանին տակ զըտնուող 30 ոտիկան-զինւորներու , 30 ամրաչէն և 30 թնդանօթածիգ զինւորներու հսկողութեամբ , և դրուեցաւ անջատ տաղաւարի մը մէջ : Այս զինւորներն ամէնքն ալ հեծեալ էին :

Ֆէրրէր զուարթ էր ու կը ժպտէր : Հրաման եղաւ որ ամրոցին մուտքն ու ելքը խստիւ արգելուի :

ՅՐԱՆՁԻՍԻՍ ԵՒՐՔԵՐ

Մ Ա Ն Ը

Հոկտեմբեր 12-ին իրիկունը, կէս զիշերին եր՛ու ժամ կար տակաւին, երբ Գթութեան Եղբարց միաբանութիւնը հրամանատարէն զեկոյց ստացաւ թէ վեց Եղբայրներ (Քահանայ) ղրկուին ժահուան դատապարտուածի մը վերջին վայրկեաններուն ներկայ գտնուելու համար: Այս զեկոյցին համաձայն կէս զիշերէն ժամ մ'առաջ վեց կրօնաւորներ, երեք կառքերով, Մոնդեուիլի ամրոցը գացին և լրանին խուզարկուելէ ետք բանտ առաջնորդուեցան:

Ա՛լ յայտնի էր թէ ժահու պատիժը պիտի գործադրուէր: Արդէ՛ ուրիշ չարաչուք պատրաստութիւններ ալ ղրտուած էին: Պահակախումբեր խստիւ կը հսկէին Պարսեղոնայի ձախակողման մասին վրայ: Հեծեկազօրքերու և հետեակազօրքերու երկուքական գումարտակներ անցան արշալոյսին մօտ: Մահու պատիժը գործադրելու համար գացող այս գումարտակներուն պատահող ցանցառ թիւով անցորդները մէկտեղ կը տարւէին, որպէս զի քաղաքին մէջ լուր չտարածեն թէ ժահուան պատիժ պիտի գործադրուի: Թաղին բնակիչներն արշալոյսին սարսուռով համակուեցան երբ տեսան թէ երկու եղբայրներ Մոնդեուիլի բլուրէն վեր կ'ելլեն դատապարտուածի յատուկ դագաղը տանելով: Քիչ մը վերջը բլուրէն վեր ելաւ նաև Ֆերրէրի պաշտպան հարապետ Կալսէրան որ ամրոցին մէջ պիտի մնար իր պաշտպանեալին վերջին վայրկեաններուն ներկայ գտնուելու համար:

Ժամը ութին մօտ երբ հրացանի բռնելու պաշտօն ունեցող զօրախումբին հրամանատարը, Զօր. Էսքրէն ալ գնաց, յիսունի չափ անձեր յաջողեցան Մոնղեուիչի խրամատներէն վեր, մինչեւ բարձունքը ելլել և տեսնել որ հեծեալզօրքի երկու գումարտակները զիրք կը բռնեն խրամատներուն մէջ, չրջապատելով հետեւակալ զօրքի երկու գումարտակները, որոնք կրակ պիտի ընէին:

Իրիկուան ժամը 8 ու կէսին Ֆէրրէր հանուեցաւ այն տաղաւարէն ուր մեկուսացած էր և տարուեցաւ ամբողջին հրամանատարին սենեակը, ուր գտաւ նաև հարցաքննիչ դատաւոր Բազօ Նէկրինին և ասոր քարտուղարը, որոնք իրենց չուրջն ունէին քանի մը զինուորներ, ամէնքն ալ զինուած: Դատաւորը կարգաց պատերազմական ատեանին կողմէ տրուած և Մատրիտի իշխանութեանց կողմէ վաւերացուած մահալճիօր: Հաղորդեց թէ գերագոյն ատեանը և նախարարաց խորհուրդը չէին ուղած թագաւորին դիմում ընել անոր կեանքը չնորոշելու համար, ուրեմն մահուան պատիժը պիտի գործադրուէր: Ֆէրրէր լռիկ մտիկ ըրաւ, քիչ մը տփռուեցաւ, բայց իր հանդարտութիւնն ու արժանապատուութիւնը պահեց, ինչպէս միշտ: Առանց դեղեւելու ստորագրեց այն տեղեկագիրը, որուն մէջ ըսուած էր թէ դատապարտուածը լսած էր իր մահալճիօրն ընթերցումը: Ապա առանց խօսելու հետեւեցաւ պահապաններուն որոնք դարձեալ իր խցիկը տարին զինքը:

Սցիկը լեցուած էր զօրականներով, որոնք մանրաւ կրկիտ խուզարկութիւն մ'ընելով ամէն բան առին բանտարկեալին քովէն, նոյնիսկ հագուստները, ամենափոքր կապն ու կոճակը, որպէս զի անձնասպանութիւն չփորձէ:

Անոր հագցուցին մասնաւոր կերպով մը կոճկուող հագուստներ:

Սակայն, տակաւին գիշեր մ'ամբողջ անքուն պիտի անցընէր Ֆէրրէր, որ հաստատուն քայլերով հետեւեցաւ զինուորներուն, երբ մատուռ առաջնորդուեցաւ: Ասով թէ և իր պատիժը ծանրացած կը նկատէր ան, բայց օրէնքն այսպէս կը պահանջէր զուտ կրօնական տեսակետի վրայ հիմնուելով: Անշուշտ օրէնսդիրը սովորութիւնը հաստատելով ուղած է դատապարտուածը վարժեցնել յաւիտեանականութեան գաղափարին և զինքը մինակ ու դէմ յանդիման ձգել խաչին հետ: Ընդհանրապէս 24 ժամ կը տեւէ այս առանձնութիւնը որու միջոցին դատապարտուածը իրաւունք ունի խօսելու իր խոստովանաօրը և իր ընտանիքին հետ: Ֆէրրէր իրեն համար յատկապէս պատրաստուած մատուռին մէջ գրտաւ ժէզուիթ Հ. Փօնթը որ շատ մը քաղաքական դատապարտուածներու վերջին գիշերուան ներկայ գտնուած էր արդէն: Բայց Ֆէրրէրի ծերունի և հէգ մայրը չէր կանչուած: Ֆէրրէր ձեռքի շարժումով մը մերժեց կրօնաւորին առաջարկը: Ապա ամբողջին երէցը գնաց որպէս զի յաղթէ անոր ընդդիմութեան, սակայն ի գուր. յաջորդաբար ուրիշ երկու քահանաներ ալ մօտեցան անոր, բայց Ֆէրրէր միշտ մերժեց, թէ և կրօնաւորները միշտ անուշ խօսքերով և համադամ ուտելիքներ, զինի, մինչեւ անգամ ծխախոտ ունենալով կ'երթային քովը: Սակայն մարդը՝ որ քիչ մը ետքը պիտի մեռնէր, չխաբուեցաւ մարմնաւոր հաճոյքներէ որոնք զգայարանները կը պատրեն և անձկութիւնը կը յետաձգեն:

Ֆէրրէր երկար ատեն չրջադայեցաւ, յետոյ փափաք յայտնեց որ հօտար մը բերուի իր վերջին կամքը յայտ-

նելու համար: Անմիջապէս կանչուեցաւ փաստաբան Նուան Բէրմանիէր, որ 7 ժամէն աւելի մնաց բանտարկ-
եալին քով:

Ահաւասիկ գլխաւոր տրամադրութիւններն այն կտա-
կին որ աւելի քաղաքական յայտարարութիւն մըն էր.
քան թէ ընտանեկան գրութիւն մը և զոր, սքանչելի
բնաւորութեամբ մ'օժտուած այս մարդը, հանդարտու-
թիւնն ու քաջութիւնը ունեցաւ իր անգութ մանկե-
քանի մը ժամ առաջ գրել տալու:

«Ամեն բանէ առաջ եւ բուն կերպով կը բողոքեմ
այն անակնուկի պատիժին դեմ որուն կ'ենթարկեն
գիւ: Համոզուած եմ թէ քիչ ասեմէն իմ անմեղութիւնս
հրապարակով պիտի հասկցուի:

«Կը փափայիմ որ, նեղաւոր կամ մեծաւոր քա-
ղաքներու մէջ, ո՛չ մէկ առիթ եւ ո՛չ մէկ պատ-
հառով իմ ոսկերտիքս հանդէպ քաղաքական կամ
կրօնական բնոյթ ունեցող ցոյց մ'ըլլայ, նկատելով որ
մեռածներով զբաղուելու համար կորսնցուելիք ժամա-
նակը՝ աւելի աղէկ պիտի ըլլայ գործածել բարեոքելու
համար վիճակը ապրողներուն, որոնց մեծ մասը շատ
պէտք ունի այս բարեօրոնին: Իմ մարմինս համար,
շատ կը ցաւիմ որ այստեղ չկայ դիակիզութեան փուռ,
ինչպէս կայ Բարիզի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ, որով-
հետեւ պիտի փափայեմ որ իմ դիակս ալ այրուի: Կը
մաղթեմ որ մօտ ասեմուան մէջ ընդհանուրին առող-
ջական օգտին համար գերեզմանոցները վերնան եւ ըն-
դունուի դիակիզութիւնը կամ դիակները արագօրէն
ջնջելու ուրիշ գրութիւն մը:

«Նաեւ կը փափայիմ որ մտերիմներս ու բոլոր բա-
րեկամներս քիչ խօսին կամ ամենեւին չխօսին իմ վր-
եաս, որովհետեւ մարդիկը խանդավառելով անոնց հա-
մար պատշումի առարկաներ ստեղծուած կ'ըլլան, ինչ
որ մեծ չարիք մըն է մարդկութեան ապագային համար:
Առանց նկատի առնելու մարդը, անոր գործը սիպայն
ենեւելու կամ այլանուելու է: Երբ այս գործը հա-
սարակաց օգտին նպաստաւոր նկատուի, գովելու է, որ-
պէս զի անոր նկատուելիք ըլլան, բայց երբ ընդհանուրի
բարօրութեան վնասակար նկատուի, այն ասեմ ալ բն-
նադատուելու են որ նորէն չկրկնուին»:

Յէրրէր վստահելի բարեկամի մը ձգած է հարկ եղած
հրահանգներն ու միջոցները շարունակելու համար Ար-
դիական Վարժարանի հրատարակութիւնները, յանձնա-
բարելով քանի մը գիրքերու թարգմանութիւնը, մանա-
ւանդ Բրօքսթէրնի Մեծ Յեղափոխութիւնը, որուն հը-
րատարակութիւնը կը պատրաստէր երբ Պարսկոյնայի
եզերական Ղէպքէրը պատահեցան: Իր բարեկամին յանձ-
նարարած է որ Գերմանիա և Իտալիա երթալով աղէկ
գիրքեր ընտրէ, ինչպէս ինք Անգլիա երթալով որած
էր և մտադիր էր ընել նաեւ ուրիշ երկիրներ ալ ձառ-
բորդելով:

Յէրրէր յանձնարարած էր նաեւ իր նոյն բարեկա-
մին թարգմանել Ներկայի «Աշխարհներու Յեղաշրջում»ը,
Սաւերուայի «Երկրի պատմութիւն»ը, Բարկամէի
«Կեանքի սկզբնապատճառ»ը, Տօքթ. Թուլուզի «Ինչ-
պէս կը կաղմօտի միտք մը», եւ այն հինգ հատորնե-
րը, զորս Անգլիայէն տարած ու հոթագրած էր:

Ի վերջոյ ֆէրրէրյան ձնարարած էր հրատարակել շաբաթաթերթ մը բանասիրական կրթութեան և սէնտիքաներու յատուկ, որուն մէջ միայն պիտի յայտնուէին Արդիական վարժարանի երկասիրութիւնները:

*
**

Ֆէրրէր ամենեւին չէր ուզեր ծնրադրել, ուստի միշտ ոտքի վրայ կեցաւ մատուռին մէջ, ուր կեանքին վերջին ժամերն անցընելու ստիպեր էին զինքը, և ամբողջ գիշերը պտտկեցաւ այն պզտիկ տեղը, որ իրեն ձգած էին իրենց համրիչները քաշող կրօնաւորները:

Ժամը Զին ճիշդ քառորդ մնացած էր, լոյսը չափոնց ծագած էր արդէն, երբ Ֆէրրէրի իմաց տուին որ մահւան դիմելու պատրաստուի: Անմիջապէս յայտնեց թէ պատրաստ է: Բայց ստիպուեցաւ սպասել որ ամբողջին իշխանութիւնը խղճամբ կերպով կատարէ վիճակ ձգելու գործողութիւնը, որովհետեւ վիճակով կ'որոշուին այն զինւորներն ու կրօնաւորները որոնք ներկայ կը գտնուին ու կը մասնակցին մահու պատիժի գործադրութեան:

Վերջապէս ամէն բան կարգադրուեցաւ և Ֆէրրէր զինւորներով չըջապատուած սկսաւ յառաջանալ: Ամբողջին երէցը քովէն քալելով մխրթարական խօսքեր ընել ուզեց, բայց Ֆէրրէր անուշ և ամուր ձայնով մը որոշակի անկէ խնդրեց որ քաշուի երթայ:

Բայց քահանան պատասխանեց.

— Պարտականութիւնս է ատիկա:

— Եթէ այդպէս է, աղէ՛կ, ըսաւ Ֆէրրէր:

Եւ իրարմէ անչափ հեռու եղող այս երկու մարդիկը քովէ քով քալեցին, առանց այլեւս բառ մ'իսկ փոխանակելու:

Երթը երկար տեւեց, որովհետեւ բաւական տեղ քալել հարկ եղաւ մինչեւ որ վճիռին գործադրութեան համար որոշուած խրամատը հասան:

Այնտեղ Մոնդեուլի հրամանատարն անձամբ զինաւորեց Ֆէրրէրը, չըջապատուած ամբողջին միւս պաշտօնեաներով:

Ֆէրրէր անընդհատ կը քալէր անյողգողդ քայլերով և գլուխը բարձր բռնած: Երբ հրամանատարին առջեւ հասաւ, իրեն ընկերացող զինւորները կեցան և ինքն ալ հրամանատարին նայելով անոր հարցումներուն սպասեց:

— Վերջին խնդիրք մունի՞ք մեզ ներկայացնելիք, կամ վերջին յանձնարարութիւն մը պիտի վստահի՞ք ինձի, հարցուց ընդհանուր հրամանատարը:

Ֆէրրէր անթարթ անոր երեսը նայեցաւ ու պատասխանեց.

— Պարզապէս պիտի ուզէի, որ եթէ կարելի է, չստիպուիմ ծնրադրել և աչքերս չկապուին:

Ներկայ սպաներուն միջեւ բաւական երկարատեւ բանավէճ մը տեղի ունեցաւ թէ այս մարդուն կարելի՞ էր արտօնել որ իր ուղածին պէս մեռնի: Յած ձայնով կարծիքներ փոխանակուելէ ետք հրամանատարը խնդիրը լուծեց Ֆէրրէրի արտօնելով որ ոտքի վրայ մեռնի, բայց բացարձակապէս ընդդիմանալով աչքերը չկապելու փափաքին: Ֆէրրէր շնորհակալութիւն յայտնեց և տարուեցաւ խրամատին միւս ծայրը, պատին առջեւ, գոլ կեցած կռակադօրքերէն քիչ հեռու:

Յերբերի ձեռքերն ևս ևս կապուած էին : Անոր աչ-
քերն ալ կապեցին և անիկա մինակ մնաց , չիբ չխտակ ,
գլուխը շատ բարձր բռնած , իրր թէ իրեն վրայ շտկը-
ւած հրացանները տեսնելու չէր , հակառակ աչքերուն
վրայ դրուած կապին : Այլ ոտքը քիչ մը յառաջացուցած
էր և այսպէս քիչ մը ծռած գոգցես կ'ուզէր ղիմաւորել
մա՜ր զոր կ'արձամարէր :

Հրացանները պարզուելէն առաջ ուժգին ձայնով
պոռաց .

— Hijos míos, apuntad bien ! No ténéis la culpa.
Soy inocente. Viva la Escuela Moderna !

(Տղա՛նս, աղկի նստի առկ՛ի : Յանցանքը ձերն չէ :
Անմեղ եմ : Կեցցե՛ք Արգիւնիս վարժարանը) :

«Ազգային գրադարան»

NL0416886

